

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

ЛЕВЧЕНКО НАТАЛІЯ МИКИТІВНА

УДК 821. 161. 2: 801. 73

БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА В ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

10.01.01 – українська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є монографія.

Робота виконана на кафедрі української і світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
УШКАЛОВ Леонід Володимирович,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри української і світової літератури.

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук, професор
АНТОФІЙЧУК Володимир Іванович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
професор кафедри української літератури;

- доктор філологічних наук, професор
МАТУШЕК Олена Юрївна,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри історії української літератури;

- доктор філологічних наук
ПЕЛІШЕНКО Юрій Володимирович,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
провідний науковий співробітник відділу історії
української літератури.

Захист відбудеться “ ” листопада 2018 р. о 10-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “__” жовтня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Нога

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Біблія відіграла величезну роль у розвитку давньої української літератури, а надто зважаючи на ту обставину, що українське письменство XI – XVIII століть має здебільшого релігійний характер і цим істотно відрізняється від більшості тогочасних європейських літератур, наприклад, від сусідньої польської, де різноманітні релігійні елементи існували поруч зі світськими відносно рівноважно. Коли йдеться про істотний вплив Біблії на давню українську літературу, то дослідники мають на увазі не тільки численні біблійні цитати, аллюзії, ремінісценції, які є у творах українських письменників XI – XVIII століть, не тільки використання книг Святого Письма Старого та Нового Заповіту як невичерпного джерела тем, сюжетів, образів та різноманітних сталих виражальних засобів, але й цілу низку питань, пов'язаних з біблійною герменевтикою, передовсім явище префігурації.

Вагу цих питань підкреслює хоча б те, що вже перша пам'ятка оригінальної української літератури – «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського – майже повністю засновується на префігуральних образах. Численні прийоми біблійної герменевтики відіграють конститутивну роль не тільки в ділянці епідиктичного церковного красномовства, але й у полемічних трактатах, різноманітних жанрах набожної лірики, містеріях, мораліте, міраклях тощо.

Усе це обумовлює посилений інтерес істориків української літератури до питань біблійної герменевтики, чи, як колись казали, «священної філології» (*philologia sacra*). Наприклад, ці питання зринають у багатьох працях, присвячених пам'яткам старокиївської літератури, перш за все вже згаданому «Слові про закон і благодать» (Людольф Мюллер та ін.), «Посланні...» Кліма Смолятича, недільних проповідях Кирила Турівського тощо. Цікаві спостереження на цю тему можна знайти і в історико-літературних розвідках, які розглядають пам'ятки українського письменства XVII – XVIII століть. Так, Людмила Софронова та Павліна Левін наголошують на ролі префігуральних образів у структурі української шкільної драми, Богдана Крися та Лідія Сазонова торкаються питань біблійної герменевтики, коли мова заходить про українську барокову поезію, Леонід Ушкалов та Валерій Шевчук пробують з'ясувати місце та роль «священної філології» у світогляді українських письменників XVI – XVIII століть, С. Сухарева та Н. Поплавська дотично з'ясовують місце біблійної герменевтики в українській україно- та польсько-мовній полемічній літературі, З. Лановик дослідила проблеми біблійної герменевтики як особливої сфери гуманітарного знання. Особливо часто питання біблійної ноєматики та евристики зринають у ході дослідження творчості Григорія Сковороди. Можна пригадати тут відповідні праці Наталії Алексеєнко, Дмитра Багалія, Юрія Барабаша, Петра Біланюка, Ірини Гузар, Елізабет фон Ердманн, Магдаліни Ласло-Куцок, Ришарда Лужного, Олега Марченка, Валерії Нічик, Григорія Сивоконя, Леоніда Ушкалова, Дмитра Чижевського, Дана Чопика, Стівена Шерера та інших. Цікаві спостереження на цю тему є також в універсальних працях Ірини Бетко та Віри Сулими, присвячених місцю та ролі Біблії в українській літературі від давнини до сьогодні та ін.

Утім, далеко не всі ділянки давньої української літератури належно вивчені з погляду біблійної герменевтики. Наприклад, майже цілком недослідженою в цьому сенсі залишається перекладна й оригінальна література Київської Русі, українська полемічна література кінця XVI – початку XVII століть, творчість таких видатних українських письменників, як Герасим Смотрицький, Іов Залізо, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Іпатій Потій, Антоній Радивилівський, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький, Іван

Максимович, Стефан Яворський. Крім того, українське літературознавство досі не має жодної спеціальної праці великого формату, яка була б присвячена з'ясуванню ролі та місця біблійної герменевтики у вітчизняній літературній традиції XI – XVIII століть. Цим і обумовлена **актуальність** нашої дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи узгоджена з науковими планами кафедри української і світової літератури Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, обговорена й затверджена на засіданні кафедри (протокол № 4 від 15 листопада 2005 року) і є частиною проекту «Закономірності розвитку української літератури від давнини до сучасності» (номер державної реєстрації – 0112U 002664 УкрІНТЕІ). Тема дослідження затверджена Вченою радою Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 23 грудня 2005 року) та бюро Наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 130 / 1 від 19 січня 2006 року).

Мета роботи полягає у вивченні місця й ролі чотирисенсової біблійної герменевтики як структуранта поезики творів давньої української літератури XI – XVIII століть.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1. розглянути основні джерела та особливості біблійної герменевтики в українській літературі старокиївської доби на матеріалі перш за все пам'яток тогочасного епідиктичного красномовства; 2. прокоментувати крізь призму біблійної герменевтики твори перекладної старокиївської літератури та відстежити їхній вплив на подальший розвиток оригінальної старокиївської літератури; 3. довести, що вживлення біблійної герменевтики в оригінальні жанри старокиївської літератури є першим дометодологічним етапом її розвитку в давній українській літературі; 4. з'ясувати місце та роль біблійної герменевтики в різножанрових пам'ятках української полемічної літератури зламу XVI та XVII століть, враховуючи при цьому ті особливості підходу письменників до питань біблійної ноєматики та евристики, які були обумовлені їхньою конфесійною приналежністю; 5. розглянути біблійну ноєматику та евристику як конститутивний принцип основних жанрів української барокової літератури, найперше тогочасних казань, полемічних трактатів, філософських діалогів тощо; 6. вивчити способи застосування чотирисенсової методи біблійної герменевтики у творах Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Василя Суразького та рівня впливу на неї ісихазму; 7. дослідити твори Феофана Прокоповича як приклад буквальної екзегези і його ухилення від традиційної в українській бароковій літературі чотирисенсової біблійної герменевтики під впливом протестантизму; 8. охарактеризувати особливості алегоричної екзегези Біблії в творах Григорія Сковороди.

Об'єктом дослідження обрано твори давніх українських письменників XI – XVIII століть.

Предметом дослідження є дворівнева та чотирисенсова метода тлумачення книг Святого Письма у творах давніх українських письменників XI – XVIII століть.

Методи дослідження, обрані для аналізу біблійної герменевтики як складника поезики творів давньої літератури XI – XVIII століть обумовлюються предметом, метою дослідження та літературознавчою традицією. Задля реалізації означених завдань використано описовий, типологічний, історико-порівняльний, генетичний, міфологічний, інтертекстуальний, герменевтичний, феноменологічний, рецептивний, структурно-семіотичний методи літературознавчого дослідження в межах загальної теорії екзегетики, біблійної герменевтики, інтерпретації та містичного екзистенціалізму. У рамках герменевтичного методу дослідження

було залучено принципи багатозначності, паралелізму, парафрази, дворівневої повноти значень в межах духовної та тілесної параболи, чотирисенсового (буквального, алегоричного, морального та анагогічного) тлумачення текстів Святого Письма та екстраполяції Старого на Новий Заповіт, контекстуальний, символічний, христологічний, типологічний, метатекстуальний та інтертекстуальний принципи біблійної інтерпретації.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають концепції й напрацювання провідних українських та зарубіжних вчених – літературознавців, філософів, теологів, біблієзнавців таких як С. Абрамович, О. Александров, В. Антофійчук, Д. Багалій, П. Білоус, С. Головащенко, М. Зубрицька, П. Іванишин, І. Ісиченко, С. Квіт, Ю. Ковалів, Б. Криса, З. Лановик, С. Мітосек, О. Матушек, О. Мишанич, І. Набитович, Д. Наливайко, А. Нямцу, О. Потєбня, Ю. Пелешенко, Н. Поплавська, Г. Сивокінь, О. Сліпушко, В. Сулима, М. Сумцов, С. Сухарева, Л. Ушкалов, Д. Чижевський, Ю. Шевельов, О.Юркевич;

С. Аверінцев, Р. Барт, М. Бахтін, Г. Венклер, Г.-Г. Гадамер, М. Гайдегер, М. Гардзанті, Е. Гуссерль, І. Данилевський, Ж. Дерріда, А. Десницький, В. Дільтей, У. Еко, М. Еліаде, В. Ізер, Р. Інгарден, Д. Кліпінгер, І. Корсунський, В. Кузнєцов, Е. Курціус, В. Лаба, М. Ласло-Куцюк, Д. Ліхачов, А. Лосев, В. Лосський, Ю. Лотман, М. Лютер, І. Мейендорф, В. Мейзерський, Н. Мечковська, А. Михайлов, Х. Ортега-і-Гассет, М. Петров, Р. Піккіо, Г. Подскальски, П. Рікер, П. Савваїтов, В. Саврей, П. Сержантов, Ф. де Сосюр, Л. Софронова, Т. Стиліянопулос, Л. Фейєрбах, Н. Фрай, М. Фуко, Р. Хейз, Ф. Шлейєрмахер, В. Шмідт, О. Шпенглер, К. Г. Юнг, К. Ясперс, Г. Яусс.

Наукова новизна дослідження зумовлена його актуальністю, метою й завданнями та полягає в тому, що вперше у вітчизняній медієвістиці здійснена спроба вивчення місця й ролі біблійної герменевтики у творах давньої української літератури XI – XVIII століть, зроблено акцент на тому, що перші переклади Біблії варто вважати першим етапом розвитку екзегези Біблії, крізь призму біблійної герменевтики вперше прокоментовано твори перекладної старокиївської літератури, відстежено їхній вплив на подальший розвиток оригінальної старокиївської літератури, на прикладі біблійної екзегези в творах Іларіона, Кирила Турівського, Луки Жидяти, Теодосія Печерського, Нестора Печерського проведено паралелі між розумінням і тлумаченням в герменевтиці та між мовленням і декламуванням – у риторичній на рівні тожсамої інтерференції, вперше відчитано елементи біблійної екзегези в структурі літописного жанру та оригінальних агіографічних творах, зроблено висновок, що вживлення біблійної герменевтики в оригінальні жанри старокиївської літератури є першим дометодологічним етапом її розвитку в давній українській літературі.

Біблійну герменевтику в полемічній та бароковій літературі представлено як синтез східної та західної герменевтичних шкіл з урахуванням засад античної та юдейської риторички. Вперше було проаналізовано рецепцію західної чотирисенсової біблійної герменевтики українською полемічною літературою на прикладі творчості представників контроверсійних конфесій Мелетія Смотрицького та Іова Заліза з боку православ'я та Петра Скарги та Іпатія Потій з боку католицтва.

Вперше було проаналізовано ієрофанію біблійного образу каменю в українській бароковій літературі за принципом герменевтичного кола, вивчено способи застосування чотирисенсової методи біблійної герменевтики у творах Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Василя Суразького та рівня впливу на неї ісихазму.

Вперше розглянуто твори Феофана Прокоповича як приклад буквальної екзегези і його ухилення від традиційної в українській бароковій літературі чотирисенсової біблійної герменевтики під впливом протестантизму.

Як альтернатива буквалізму Феофана Прокоповича в дослідженні вичається алегорична екзегеза Григорія Сковороди.

Теоретична цінність результатів дослідження полягає у використанні літературознавчих спостережень і висновків під час подальшого вивчення біблійної герменевтики як предмету досліджень української медієвістики, аналізу й синтезу методів наукового дослідження у межах єдиної моделі біблійної герменевтики та риторики з метою наступного вивчення інтертекстуального рівня літератури різних епох.

Практична цінність результатів дослідження обумовлюється можливістю використання матеріалів та висновків наукової студії в лекційних курсах з історії української літератури XI – XVIII століть у вищих навчальних закладах, для підготовки спецкурсів та спецсемінарів, як наукове підґрунтя курсових та магістерських робіт.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Усі результати отримані безпосередньо автором, а наукові праці виконано без участі співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були обговорені й схвалені на засіданні кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Основні результати дослідження було оприєвнено на 36 наукових конференціях: «Біблія в українській літературі» (Льоблін, Польща, 10–12 жовтня 2005 р.); V-й Всеукраїнській науково-теоретична конференції: «Українська література: духовність і ментальність» (Кривий Ріг, 14–15 жовтня 2005 р.); 36-й Міжнародній науковій шевченківській конференції: «Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи» (Черкаси, 18–20 квітня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення» (Горлівка, 27–28 квітня 2006 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Художественный текст: восприятие, анализ, интерпретация в контексте межкультурной коммуникации» (Вільнюс, Литва, 27–29 квітня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Дмитро Туптало у світі українського бароко» (Львів, 25–26 травня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики» (Гродно, Білорусь, 23–25 вересня 2006 р.); VI-й Всеукраїнській науково-теоретична конференції: «Українська література: духовність і ментальність» (Кривий Ріг, 12–13 жовтня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «XVII научные чтения» (Москва, Росія, 13–14 квітня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Феномен заглавия. Проблемы интерпретации» (Даугавпилс, Латвія, 25–26 січня 2007 р.); Міжнародному симпозіумі славистів «Языки и культуры восточных славян в аспекте исторического развития» (Зелена Гура, Польща, 30–31 травня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Мова, культура, і соціум у гуманістичній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 11–12 жовтня 2007 р.); VII-й Всеукраїнській науково-теоретична конференції: «Українська література: духовність і ментальність» (Кривий Ріг, 16–17 жовтня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції: «Біблія і література» (Льоблін, 22–23 жовтня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Біля джерел українського бароко: Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Кирило Транквіліон Ставровецький» (Львів, 24–25 жовтня 2007 р.); Міжнародній ономастичній конференції (присвяченій 70-річчю від дня народження провідного ономаста України, д. філол. н., проф. Дмитра Григоровича Бучка): «Українська ономастика на всеслов'янському та

світовому тлі (актуальні напрямки, й нові методи досліджень, здобутки, перспективи, міждисциплінарні зв'язки)» (Чернівці, 31 жовтня – 3 листопада 2007 р.); XXXVII-й Міжнародній філологічній конференції (Санкт-Петербург, Росія, 11–15 березня 2008 р.); Міжнародній міждисциплінарній науковій конференції «Камень в культурі» (Шяуляй, Литва, 15–16 травня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики» (Гродно, Білорусь, 26–28 вересня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Україністика – минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, Чехія, 19–21 листопада 2008 р.); Міжнародній конференції «Литовцы и славяне: взаимодействие языков и культур в истории и современности» (Вільнюс, Литва, 27–29 листопада 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології» (Харків, 17 грудня 2008 р.); Міжнародній інтернет-конференції «Українська література і загальнослов'янський контекст» (Бердянськ, 16–18 квітня 2008 року); II-ому Міжнародному науковому симпозиумі «Современные проблемы литературоведения» (Тбілісі, Грузія, 15–17 вересня 2008 р.); Міждисциплінарній науковій конференції «Имя в культуре» (Шяуляй, Литва, 14–15 травня 2009 р.); Міжнародній науковій конференції «Мультикультуралізм у перспективі літературознавчої антропології» (Чернівці, 22–23 жовтня 2009 р.); III Міжнародному симпозиумі «Русская словесность в мировом культурном контексте» (Москва, 18–22 грудня 2009 р.); VII Міжнародній конференції «Человек в пространстве языка» (Каунас, Литва, 14–15 травня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX–XX століть» (Харків, 5–7 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Studia Ingardeniana. Interpretacja tekstu literackiego» (Люблін, Польща, 9–10 листопада 2010 р.); 15-й Міжнародній науковій конференції «Феномен заглавия» (Москва, 1–2 квітня 2011 року); Міжнародній науковій конференції «Сихазм в історії та культурі Православного Сходу» (Чернігів, 30 листопада – 1 грудня 2012 р.); XVIII-му Міжнародному конгресі україністів «Тарас Шевченко і світова україністика: історичні інтерпретації та сучасні рецепції» (Київ, 21–24 жовтня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Нестор Печерський в історії українського літописання й агіографії» (Харків, 15–16 листопада 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Святі Борис і Гліб у національній культурі та суспільній думці: Досвід 1000-річної присутності в українській історії» (Харків, 16–17 жовтня 2015 року); Міждисциплінарній Всеукраїнській науковій конференції «Релігія. Філософія. Культура» (Чернігів, 29–30 жовтня 2015 року); Всеукраїнській науковій конференції «Свобода в українській літературі: від свободи творчості до свободи сприйняття» (Харків, 12–13 жовтня 2017 року); Міжнародній науковій конференції «Почаївський василіянський монастир як центр розвитку української барокової культури» (Харків, 20–21 жовтня 2017 року).

Публікації. За темою дисертації опубліковано монографію в одноосібному авторстві, 61 стаття, з яких 15 надруковано у виданнях інших держав, 16 – у фахових наукових виданнях за переліком ДАК України та 31 додаткові публікації.

Структура дисертації обумовлена методологією та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (799 позицій). Загальний обсяг роботи – 465 сторінок, 382 з яких займає основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету та завдання, визначено об'єкт, предмет, основні методи дослідження, висвітлено наукову новизну

дисертації, окреслено теоретичне та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію роботи.

У першому розділі **«БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ СТУДІЙ»** зосереджено увагу на проблемі походження, становлення й розвитку біблійної герменевтики як науки, простежено процес формування теоретичного підґрунтя біблійної герменевтики в історико-літературних студіях українських науковців.

У підрозділі **I.1. «Становлення і розвиток Біблійної герменевтики як науки»** з'ясовано, що біблійна герменевтика походить від грецького ἐρμωσεια – з'ясування, пояснення, переклад та ἐρμωσειω – перекладаю пояснюю тлумачу і визначається як система принципів і правил тлумачення Біблійних текстів з метою пошуків їхнього первинного істинного сенсу. Біблійна герменевтика об'єднала в собі досвід античних граматистів та юдейських екзегетів. З огляду на відсутність поділу між практикою тлумачення і його методикою в античній та середньовічній літературах герменевтика ще не означила себе як окрему дисципліну. Ба більше, біблійну герменевтику за характером процедур часто ототожнювали із біблійною екзегетикою. Остання також походить від грецького ἐξηγήσεια – викладаю, пояснюю, виявляю, і об'єднує загальні правила тлумачення всього тексту в цілому. Таку методологію дослідження Біблії називають ще загальною герменевтикою. Існує ще так звана спеціальна герменевтика, яка достосовується до тлумачення окремих жанрів.

Сучасні науковці герменевтику і екзегетику все ж таки розрізняють. Екзегетика може розглядатися як структурант герменевтичного аналізу, точніше як його підготовчий етап. Метою екзегетики є з'ясування первинного значення конкретного фрагменту тексту за принципом «тоді і там», етапів трансформації авторського задуму та творення моделей сприйняття сучасниками екзегета з огляду на те, що герменевтичний рівень засвоєння тексту спирається на необхідність його актуального розуміння.

Біблійна герменевтика вивчає принципи і методи тлумачення тексту Святого Письма та історичний процес формування його богословських основ.

Біблійна герменевтика має тісний взаємозв'язок і екзегезою. Біблійна герменевтика розробляє методологічну основу екзегези, яка тим часом є одним із практичних засобів біблійної герменевтики.

Простежено шлях формування й становлення герменевтики від теоретико-практичних начерків у перших богословських школах до сучасних теоретичних визначень герменевтики у студіях відомих європейських філософів М. Хайдеггера, Е. Бетті й Г. Гадамера як філософського вчення про буття.

Встановлено, що в сучасній методології наукового пізнання герменевтика усвідомлюється як учення про розуміння, сприйняття й тлумачення текстів.

У підрозділі **I. 2. «Вивчення біблійної герменевтики в українському літературознавстві»** зазначено, що українське літературознавство поки що не системно, а лише спорадично звертається до вивчення герменевтики, завдяки якій відбувалося тлумачення прихованих, складних для миттєвого, безпосереднього розуміння смислів, що вже призвело до позитивних змін.

Це питання на сьогодні досліджено почасти, зокрема, в роботах С. Абрамовича, Н. Алексеєнко (Левченко), В. Антофійчука, М. Багалія, С. Головащенко, Архiepіскопа Ігоря Ісіченка, Б. Криси, З. Лановик, О. Лямпрехт, О. Матушек, А. Нямцу, Н. Поплавської, В. Сулими, М.Сумцова, С. Сухаревої, Л.Ушкалова, Д. Чижевського та ін. Тлумачення

біблійних текстів розглядається тут як один із засобів художнього зображення, осягнення, переконання, спрямування.

У підрозділі І. 3. «Біблійна герменевтика в Харківській сквородинознавчій школі» Було проаналізовано близько двохсот наукових розвідок, написаних різними авторами в різний час. Більшість науковців підтверджувала думку Д. Багалія, що оригінальність поглядів Сквороди полягає у вдалому синтезуванні розуму й віри як засобу самопізнання, яке веде до богопізнання і виступає корелятом осягнення «макрокосму». Засновувався такий синтез на підґрунті алегоричного способу тлумачення Біблії, що й стало основним питанням життя філософа. Найпотужнішим дослідником біблійної герменевтики в творчості Г. Сквороди називаємо Л. Ушкалова, який не лише дослідив, а й окреслив теми, які потребують наукового вирішення: з'ясування теологічних поглядів Сквороди, сквородинська христологія, еклезіологія, біблійна герменевтика та ін.

У підрозділі І. 4. «Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення» вказано на важливий внесок у справу методологічної систематизації провідного науковця харківської школи в ХІХ столітті О. Потебні, думки якого нагадують чотирирівневу модель структури художнього твору: спостереження → сприймання → усвідомлення → уявлення, за якими читач самостійно повинен завершити конструювання абрису художньої дійсності, пізніше сформовану відомим польським дослідником Романом Інгарденом. За аналогією до виникнення слова вчений розглядав і процес творення художнього тексту. О. Потебня і у тексті, і у слові вбачав три стихії: зміст, зовнішню і внутрішню форми, які спонукали до багатозначності слова, знаку, зображення. Розтлумачити інший самостійний зміст можливо, але лише за умови співпричетності на підставі подібності побудови людської думки до творення даних смислів.

У підрозділі І. 5. «Алегорична метода тлумачення Біблії Григорієм Сквородою в рецепції Юрія Шевельова» вказано, що постать Юрія Шевельова є певним вектором між харківською та європейською сквородіанами, де одним із домінуючих аспектів вивчення є біблійна герменевтика. Ю. Шевельов торкається деяких суто літературознавчих питань, як то визначення жанру творів Григорія Сквороди, джерел символіки художніх образів його писань, алегоричного способу тлумачення Біблії як складника поетики творів письменника, місця Біблії у формуванні індивідуального стилю Григорія Сквороди.

У другому розділі «БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ДОБИ» проаналізовано екзегетичну практику київських старокнижників у перекладній та оригінальній літературі Київської Русі як дометодологічний етап розвитку біблійної герменевтики в давній українській літературі.

У підрозділі ІІ. 1. «Питання біблійної герменевтики в пам'ятках перекладної літератури ХІ–ХІІІ століть» передусім акцентовано увагу на перекладах богословської літератури, у якій подавалися зразки буквального та символічно-алегоричного тлумачення Святого Письма. Перекладна література різних жанрів також інтегрувала біблійні алегорії, образи, фігури у киеворуський контекст, актуалізуючи ті теми й мотиви, які відповідали потребам доби, надаючи їм власного тлумачення.

У параграфі ІІ. 1. 1. «Переклад Біблії як перший етап її тлумачення» зауважено, що перші зразки тлумачення Біблії варто пов'язувати з її першими перекладами. Текст можна визначити як низку знаків, організовану в систему схожостей і відмінностей, тому розуміння цих знаків перекладачем було запорукою успішного перекладу тексту внаслідок його правильного розуміння. Першочерговим завданням перекладача було, є і буде правильне

розуміння тексту, що передбачає його тлумачення.

Переклад Біблії не вписується в рамки традиційної практики перекладу і накладає на перекладача відповідальність за передавання не стільки словникового значення мовної одиниці, скільки її релігійно-тафсирного змісту, тобто постулатів, закладених в оригіналі. Божі слова, відтворені мовою оригіналу часом не знаходять абсолютно адекватного аналога в іншій мові. З огляду на це основним завданням перекладача Святого Письма стала максимально точне тлумачення ідеологічного змісту релігійних вірувань.

Інтенсивний розвиток герменевтичних принципів тлумачення Біблії спровокувала поява Септуагінти – виконаного у II-III ст. Олександрійськими богословами перекладу єврейської Біблії грецькою мовою, який містив у собі неточності, протиріччя, які потребували тлумачення в межах релігійного канону. Спостерігалось значне розходження стилю і лексичних пластів у тексті П'ятикнижжя та деяких інших книг Старого Завіту. Глибока неоднорідність текстів Септуагінти пояснюється тим, що Септуагінта була збірником різних перекладів, авторами яких були люди, які жили в різний час і належали до різних культурно-історичних традицій. Зрозуміло, що за таких умов, текст першого перекладу Біблії є надзвичайно цікавим явищем для герменевтики з огляду на різноманітність його технічного виконання. По-перше, він технічно виконаний досить варіативно, що дає підстави говорити про різні рівні адекватності та буквализму і, зрештою, про різновиди перекладу – від калькування до перекладу-тлумачення; по-друге, він ознаменував універсалізацію іудейської думки. З огляду на це С. Соболевський зазначав, що Септуагінту швидше тлумачать, ніж перекладають.

Таким чином, переклад, розуміння і тлумачення стають спорідненими поняттями й вибудовують закономірний логічний ланцюжок, в галузі перекладу й герменевтики Біблії в літературі Старокиївської доби.

Септуагінта відіграла важливу роль в питанні християнізації Київської Русі. Загальновідомо, що Біблія була передана слов'янам із Візантії і перекладена з грецької Септуагінти та з грецького тексту Нового Завіту. Попри легенду про святого Мефодія, який після смерті брата Кирила упродовж шести місяців переклав усі біблійні книги, старослов'янський переклад комплексу біблійних книг був так само, як і у випадку з перекладом Септуагінти, довготривалим процесом, що розтягнувся на кілька століть, від IX по XII ст., чим і пояснюється, що довгий час старокиївські книжники не мали комплексного, цільного старослов'янського перекладу Біблії, а лише окремі книги чи фрагменти – «Остромирове Євангеліє» (1056—1057), «Турівське Євангеліє» (XI ст.), яке збереглося лише в уривках, «Мстиславове Євангеліє» (початок XII ст.), «Юріївське Євангеліє» (прибл. 1120), «Галицьке Євангеліє» (1144 і 1301), «Добрилове Євангеліє» (1164), уривки з «Апостолів» XI—XII ст., «П'ятикнижжя», книга Ісуса Наввіна, книги Суддів і Царств, книги пророків, книга «Рут» Псалтир.

Під час виконання церковних обрядів та служб використовувалися паремійники – старозавітні тексти, апракоси – тексти Нового Завіту, псалтирі – збірники релігійних пісень та гімнів (псалмів).

Біблія функціонувала як віртуальне явище, була представлена в реальному церковному й культурному побуті кількома типами збірок, що, звісно ж, спонукало до активізації тлумачення Святого Письма з огляду на те, що фрагментарність змісту ускладнювала його розуміння.

У параграфі II. 1. 2. «Біблійна герменевтика в перекладних жанрах києворуської літератури» наголошено, що старокиївська література була започаткована перекладними

жанрами. Це були досить вільні переклади, в яких, здебільшого, зберігалася основна думка твору шляхом стилізації під вимоги і смаки своїх читачів. Переписувачі також творчо ставилися до тексту, тому дуже часто перекладені твори різнилися із творами оригінальними.

Християнізація Київської Русі передусім потребувала перекладів богослужбних книг, в яких подавалися моделі й зразки тлумачення Святого Письма. Важливу роль у становленні біблійної герменевтики в старокиївській літературі відіграла перекладна патристика і проповідь.

Занесена з перекладними творами в Києворуську літературу біблійна герменевтика продовжувала зростати й розвиватися на використаному нею досвіді античної філологічної герменевтики, що не завадило їй виробити низку нових положень, які мали на меті задовольнити нагальну потребу дня, але не змогли усунути проблем, породжених перекладами Біблії. Інтерпретація Старого та Нового Завітів вимагала зіставлення наслідків тлумачення із запитам практичного запровадження релігійних культів. Зміна релігійної орієнтації в суспільстві та предмета тлумачення спричинила зміну методики тлумачення. Якщо антична екзегетика вважала за головне бачення в нормативному тексті ґрунту для розвитку й підтвердження певної філософської доктрини, авторитет і віру розуміла тільки як джерело і засіб, філософію та розум – як кінець і мету (наприклад, «Теологія Платона» Апулея) і мала характер вільної варіації, запозиченої з коментованого тексту, то для патристики засобом служив розум і філософія, а метою – віра й авторитет Біблії, сам процес інтерпретації повинен був здійснюватись у жорстких рамках канону.

У параграфі П. 1. 3. «Алегорична екзегеза Біблії Філона» зазначено, що причиною виникнення Олександрійської богословської школи, в основу якої лягло вчення Філона Олександрійського, стало нерозуміння окремих місць Святого Письма під час його перекладу грецькою мовою. Щоб спростити процес осягнення Слова Божого, Філон Олександрійський започаткував інтерпретацію Біблії як процедуру виявлення прихованих сенсів. Усі найважливіші положення свого вчення, навіть ті, що мали елліністичне забарвлення, він намагався обумовити алегоричними витлумаченнями біблійних ландшафтів. Згідно з Філоном, існують *kanones* та *allegorias* (канони й закони алегорії), використані в Старому Заповіті, знання яких має бути засадничим стосовно його інтерпретації.

У параграфі П. 1. 4. «Потрійний сенс Біблії в екзегезі Оригена» підкреслено, що особливого значення в питанні розповсюдження християнства Ориген надавав правилам тлумачення текстів Святого Письма, яке, на його думку, сформовану під впливом вчення Філона Олександрійського, має подвійний сенс та три рівні розуміння. Дуже важливо, як він уважав, збагнути різницю між тілесною й духовною суттю, бо це впливає на загальні критерії цінностей. В основі його герменевтичної теорії перебуває «духовне» тлумачення Біблії, хоча він залишає право на існування й буквальному сенсу.

У параграфі П. 1. 5. «Буквальне розуміння Біблії богословами Антіохійської школи й Тертуліаном» підкреслено, що представники Антіохійської школи не припускалися жодних довільностей у трактуванні догматів, пояснювали біблійні тексти на основі граматично-історичних принципів. Ревним прихильником прямого прочитання Біблії був апологет Західної Церкви Тертуліан, який надавав перевагу буквальному тлумаченню, навіть у тому випадку, коли воно ставало алогічним. Щоб не схилитися до ересі, Тертуліан радив у такому випадку сприймати Слово Боже на віру.

У параграфі П. 1. 6. «Знакова природа слова в біблійній герменевтиці Августина» доведено, що Августин уперше чітко сформулював завдання й окреслив сферу впливу науки

про знаки, виокремив мовний знак зі сфери речей і немовних знаків. На його думку, будь-яка наука вивчає або предмети, або видимі знаки, що ці предмети виражають. Наука Августина стала новим етапом у розвитку герменевтики саме тоді, коли виникла потреба однозначної інтерпретації та створення теорії герменевтики.

Таким чином, першою розвідкою з ознаками теоретичної системи на теренах біблійної герменевтики була наука Аврелія Августина, яка містила сукупність правил відкриття правдивого сенсу Святого Письма. Він уперше порушив цілу низку герменевтичних проблем (багатогранність мови, знаку, логіки), надавши можливість середньовічній схоластиці та християнській богословській традиції надовго закріпити свій герменевтичний авторитет. Значна кількість положень «Християнської науки» Августина Блаженного використовується Церквою і до сьогодні. Герменевтика пропонувала правила осягнення прихованих Божих істин. Августин Блаженний розумів герменевтику як науку, що допомагає віднаходити істинний сенс за допомогою символів, алегорій, знаків.

У параграфі П. 1. 7. «Практична екзегетика Іоана Златоуста» вказується, що спосіб тлумачення Біблії, якого дотримувався Іоан Златоуст, найпопулярніший екзегет серед давньоукраїнських богословів, мав гомілетичне призначення. Він виробив правила прагматичного застосування біблійних догм в особистому житті християнина. Завдяки такому практичному підходу до функції герменевтики Ц. Баур називав Іоана Златоуста першопрохідцем у біблійних лабіринтах. Іоан Златоуст як представник Антіохійської школи обрав основною методою тлумачення Біблії її буквальний сенс. Разом з тим, екзегет глибоко цінував духовне значення Біблії і вільно оперував під час її тлумачення різноманітними екзегетичними методами.

Щоправда, на відміну від інших антіохійських патристів, які шукали в аналогічному прочитанні Біблії моральну чи богословську алегорію, Златоуст здебільшого не розрізняв символічне тлумачення Святого Письма і аналогічне. Для нього ці дві методи тлумачення Біблії були майже тотожними з огляду на те, що, на його думку, будь-яке пояснення в переносному значенні відрізнялося від прямого історичного значення й автоматично сприймалося ним і як $\theta\epsilon\omicron\rho\iota\alpha$, і як алегорія. Загалом, будь-які інші різноманітні способи тлумачення Біблії в його екзегетичній системі лише доповнювали основну історико-філологічну методу.

У параграфі П. 1. 8. «Каппадокійський синтез. Духовно-моральні риси екзегези Василя Великого» наголошується на тому, що перша спроба всеосяжного синтезу християнської ідеології та догматики з неоплатонічною філософією була зроблена в Каппадокійській школі, зокрема у творчості Василя Великого. У подальшому цей синтез справив посутній вплив на формування діалектичної традиції у Східній Церкві, а як наслідок, і в давній українській літературі. Східна християнська думка зберегла також каппадокійську зацікавленість проблемою образу та символу, розподіл усієї теології на катафатичну (позитивну), апофатичну (негативну) і символічну.

У параграфі П. 1. 9. «Головні євангельські чесноти в екзегетичних моделях Єфрема Сирина» підкреслюється, що патрист у своїх творах надавав перевагу моральному сенсу прочитання Біблії та приділяв найбільшу увагу головним євангельським чеснотам: смиренності, терпінню, молитві, посту, цнотливості, покаяттю, любові, страху Божому.

У параграфі П. 1. 10. «Гносеологічна теорія осягнення незбагненності Григорія Ниського» відзначається, що екзегет указував на те, що мета й напрямок духовного життя

полягає в безконечному вдосконаленні. Цей шлях до вдосконалення і є за своєю суттю єдиним шляхом до Бога й богопізнання, в якого немає меж.

Говорячи про методи, що їх застосовує сам св. Григорій щодо тлумачення біблійного тексту, слід сказати, що алегоричні прийоми посідають у нього вельми важливе місце. Алегорія і типологія, такі як Неопалима Купина – прообраз Богоматері, Мідний змії – прообраз Христа та інші дуже часто зустрічаються у книзі патриста, а згодом їх будуть охоче повторювати святі Отці й давньоукраїнські тлумачі тексту Біблії.

У параграфі П. 1. 11. «Системна догматика християнського віровчення Іоана Дамаскина» зауважується, що святий Іоан Дамаскин, спираючись на святоотцівські передання як на свідчення богоносних пастирів, які стверджували, що істина Божого буття має непорушну й природну очевидність і досягається шляхом дослідження самого світу з огляду на те, що Бог є за своєю суттю і єством абсолютно незбагненим і невідомим, розрізняв апофатичне й катафатичне богослов'я.

У параграфі П. 1. 12. «Біблійні алюзії в перекладних повістях і романах» зазначається, що неабиякою популярністю в Київській Русі користувалися перекладні повісті й романи «Александрія», «Повість про зруйнування Єрусалиму», «Троянські діяння», «Девгенієве діяння», «Повість про Акира Премудрого», «Повість про Варлаама та Йоасафа» й інші, які коригувалися у бік скорочення або збільшення, а то й прямої творчої переробки тексту перекладачами чи переписувачами за умови дотримання його християнського спрямування.

«Повість про Варлаама та Йоасафа» науковці вважають християнською переробкою однієї із версій життєпису індійського бога Будди. З огляду на це в тексті твору тісно переплітаються риси східної містики та аскези із християнськими ідеалами життя монахів, що безпосередньо мало вплив і на розвиток особливостей біблійної герменевтики в перекладних творах Київської Русі.

Отже, Огляд розвитку герменевтики в старокиївській перекладній літературі показав низку метод, які використовувалися в ході прочитання Біблії. Середньовічна епоха нашої літератури засвоювала Біблію на тому рівні, на якому її пояснювали перші Отці Церкви. Алегорична ірраціональна та буквальна раціональна методи тлумачення Святого Письма співіснували в часі, хоча трактували його текст з протилежних позицій.

Така інтерпретаційна дихотомія стала визначальною рисою перекладних жанрів літератури Київської Русі та продовжувала своє панування в її оригінальних жанрах.

У підрозділі П. 2. «Особливості біблійної герменевтики в пам'ятках старокиївської епідиктичної риторики» вивчено становлення розвитку і функціонування біблійної герменевтики в оригінальних жанрах літератури Київської Русі на прикладі творчості Кирила Туровського, Луки Жидяти, Іларіона, Нестора та інших.

У параграфі П. 2. 1. «Формування біблійної герменевтики в оригінальній старокиївській літературі» наголошено на тому, що на процес формування біблійної герменевтики в старокиївській літературі мали рівнозначний вплив антична, візантійська та західна культура. Найперші екзегетичні моделі були занесені з перекладною літературою і були засвоєні та розвинені в оригінальній старокиївській літературі та риторичі. Разом з екзегезою, спрямованою на інтерпретацію священних книг, була імпортована й біблійна герменевтика, яка, хоча на той час ще не мала науково-теоретичного обґрунтування, але також застосовувалася як спосіб, правила й мистецтво тлумачення Святого Письма.

«Істину буття» середньовічні богослови-ритори розкривали в проповідях-словах, проповідях-казаннях.

З огляду на те, що проповідь є жанром церковної літератури, призначеним для виголошення, тобто певним комунікативним засобом, до знань з екзегетики проповідник зобов'язаний був додавати ще й знання з риторики, що ставало причиною нашарувань риторичних прийомів на герменевтичні моделі.

Відомо, що головною метою герменевтики є тлумачення й розуміння записаних текстів, призначених для читання або вголос, або мовчки. Риторика робить акцент на переконанні та інформуванні реципієнта в процесі публічного виступу. Технічне вивчення правил читання відірвано від природних задатків і практики декламування не сприяло розвитку красномовства, а зафіксована письмово й за допомогою друку мова стала проміжною між риторикою та герменевтикою. Між розумінням і тлумаченням в герменевтиці відбувається інтерференція так само, як між мовленням і декламуванням – у риторичній. Між герменевтикою і риторикою в епоху середньовіччя відчувався тісний взаємозв'язок: щоб розтлумачити, зрозуміти й переконати реципієнта, старокиївському тлумачеві Святого Письма необхідно було вдаватися до активного залучення риторичних фігур, прийомів, щоб проінформувати й переконати адресата, риторично потрібно було залучати норми й правила герменевтики.

У параграфі II. 2. «Фігури контрасту в практичній екзегезі Святого Письма Кирила Туровського» підкреслюється, що основним завданням проповідника Кирило Туровський вважав пізнання шляхом тлумачення й виконання Слова Божого, шляхом наслідування Христа, який є втіленням Божого Слова, Логосу, самого Бога, що створив світ з нічого, лише промовивши десять слів, явивши світові свою могутність у Слові.

Алегорична біблійна екзегеза Кирило Туровського гармонійно вживалася з риторикою. Інтерпретуючи біблійні тексти, з їхніх окремих фрагментів він міг утворювати метафори. Широко використовував проповідник і стилістичні фігури, зокрема анафору, плеоназм, синтаксичний паралелізм, параболу. Але найбільшу увагу митець приділяв антитезі. Так, у межах фігури контрасту Кирило Туровський тлумачить Старий і Новий Заповіти, образ Адама й Христа, неба й землі, гріховності й святості, життя й смерті тощо.

У параграфі II. 2. 3. «Зразки біблійної ієрофанії у «Слові про Закон і Благодать Іларіона» говорить, що з метою інтерпретації біблійних топосів Закону та Благодаті Іларіон звертається до жанру слова.

Наслідуючи кращі традиції візантійської ораторської прози, автор «Слова» просто пересипає його текст цитатами з Біблії та додає до них переважно алегоричне тлумачення, підкреслюючи, що твір призначений не для проголошення, а для читання, що давало можливість автору трактувати Святе Письмо і в буквальному, і в алегоричному сенсах. Дотримуючись традиції екстраполяції Старого Заповіту на Новий Заповіт, Іларіон наголошує на тому, що сюжети, образи, події у Старому Заповіті пророкують зміну Закону, даного Богом Мойсею, на Благодать, даровану голгофськими стражданнями Христа кожному, хто повірить у месійність Сина Божого.

Перевага Нового Заповіту над Старим Заповітом втілена автором в образах вільної дружини Авраама Сарри – Благодаті та його рабині Агар – Закону. Лаконічно переповідаючи богонатхненний текст, Іларіон тлумачить старозаповітні образи, як такі, що прообразують новозаповітні на рівні аллюзій, поданих ним у формі додаткової паралельної антитези. Таким же антитестичним кольором забарвлені й образи їхніх дітей. Ісаак народився від вільної жінки, значить, він уособлює собою свободу, Ізмаїл – від рабині, значить, його образ символізує рабство. Той, хто приймає Благодать, приймає добро, любов, стає сином Божим і починає жити

новим життям у Святому Дусі, яким проймається віруюча людина. Подолання Закону і сприйняття Благодаті означає, за Іларіоном, набуття духовної свободи.

У параграфі П. 2. 4. «Екзегеза Біблії у простій проповіді Луки Жидяти» вказано, що Лука Жидята прагнув творити просту проповідь, розраховану на широке коло слухачів. Саме тому його твори, позбавлені надмірних вербальних ребусів, догматичних подробиць, морально богословських тонкощів, химерних риторичних фігур, легко сприймалися реципієнтами. Лука Жидята оперує нормами Старого Заповіту, вбачаючи у ньому шлях до Нового Заповіту. Морально-етичні максими в інтерпретації автора-проповідника стоять на одному рівні з ідеями суто релігійними.

У параграфі П. 2. 5. «Морально-практична тема в екзегетичній практиці Феодосія Печерського» зазначається, що Феодосій Печерський під впливом Феодора Студита структурує свої короткі, прості й популярні морально-практичні повчання поняттями любові, сердечності, теплоти й ревності за добро ближніх. Навіть розкриваючи вади тогочасних монахів і простих людей, він не дорікає й не картає, а просить їх навернутися на праведний шлях, при тому апелюючи до цитат, образів, сюжетів зі Святого Письма й богослужбених книг.

У параграфі П. 2. 6. «Правила сприйняття та розуміння Слова Божого Нестора Печерського як пізнання світу» аналізується поєднання художнього, символічного та наукового видів пізнання як характерна ознака творчості Нестора Печерського загалом і способу тлумачення ним Святого Письма зокрема в «Повісті минулих літ», «Читанні про Бориса й Гліба» та «Житті Феодосія Печерського».

Найавторитетнішим для середньовічного мислення зразком було Святе Письмо, завдяки якому митці встановлювали формальну аналогію між подіями реальними і священною історією. Тому основною властивістю текстів Нестора є двоплановість, яка реалізується шляхом переплетення прямої розповіді про дочасне людське життя і екзегези Біблії.

У параграфі П. 2. 7. «Агіографічні сюжети у матриці біблійної герменевтики Нестора Печерського» зазначається, що біблійну герменевтику варто розглядати як мистецтво тлумачення текстів Святого Письма та вчення про принципи, певні правила й канони та особливості тлумачень цих текстів з метою з'ясування їх дійсного смислу, де вони витлумачуються як Богом відкриті істини. На перший погляд, борисо-глібський сюжет у таку складну інтерпретаційну канву аж ніяк не вписується. Однак, за умови більш глибокого вивчення проблеми екзегези, функціонування, трансформації борисо-глібського сюжету в низці літописних, агіографічних та богослужбових текстів, написаних в різних місцях і в різні епохи, стає очевидним, що його прототекстом є Старозаповітна історія про вбивство Авеля його братом Каїном. У світовій культурній спадщині залишилося чимало загадок із прадавніх часів про постать першого братовбивці. Біблійний текст досить короткий та насичений символами, тому складний для відтворення. Це й спричинило його розщеплення та велику кількість версій.

«Читання про Бориса і Гліба» Нестора починається біблійним кодом гріхопадіння людини, спокушеної змієм, в якому уособлюється образ всесвітнього зла – образ Сатани. Цей код за своєю суттю є ключем до прочитання агіографічного тексту як моделі боротьби добра зі злом, Бога з Сатаною, братів Бориса й Гліба з братом Святополком. З огляду на вічність сакрального образу Бога й тлінність матеріального світу він зводить значення агіографічного тексту до афоризму: краще померти заради Бога, ніж боротися за владу на землі.

Після смерті убієнні князі стають частиною того Божого провидіння, яке, на думку

середньовічного інтелектуала, вершить історичні долі поза часом і простором. На користь цієї тези свідчать космічні масштаби сцени, на якій відбувається трагедія Бориса і Гліба – від сотворіння світу й людини в ньому, її першого гріхопадіння аж до картини Страшного суду. Така хронотопна парадигма, запозичена зі Святого Письма, визначає дочасну історію людини есхатологічною боротьбою Бога й диявола, яка після гріхопадіння завершується поваленням останнього. Зрозуміло, що місцем такої містичної дії стає весь світ і, як наслідок, історичний факт братовбивства серед київських князів із профанної сфери переноситься в сакрум священної та церковної історії, а подвиги святих Бориса і Гліба тлумачаться як символ смерті Ісуса Христа в контексті Нового Заповіту.

Зовсім інакший тип, тип святого подвижника, образ чернечого ідеалу Нестор змальовує в «Житті Феодосія Печерського». Тут іще більшою мірою, ніж у попередньому творі, відчувається опертя автора на літературні традиції візантійської агіографії.

Від народження й до смерті життя Феодосія Печерського зображено Нестором у межах горизонтального розвитку й вертикального сходження. Монах здійснював аскетичний подвиг опрощення, соціального приниження, самообмеження. Нестор Печерський підкреслює, що Феодосій завдяки своєму аскетичному подвижництву піднявся понад принципово розколеним світом реальної дійсності.

Біблійна метафорична концептосфера реалізується Нестором на рівні відносин: слово – свідомість, слово – знак, слово – текст. Житійний жанр засвоюється ним як соціокультурна сукупність текстів, експлікація специфіки мовної свідомості, ілюстрація процесу обоження людини. Використання різноманітних способів тлумачення біблійних текстів, сюжетів, образів не було для Нестора, так само, як і для будь-якого іншого давньоруського автора, лише нейтральним літературним прийомом, за допомогою якого він описував сучасні йому події та характеризував реальні особистості. Засоби та прийоми біблійної герменевтики в структурі поезики як літописних, так і агіографічних жанрів надавали авторові навести на думку посвяченого читача про додаткове смислове навантаження тексту. Тим самим Нестор створював інтегральний текст вторинного порядку на межі буквального значення цитат із Біблії та містико-алегоричного способу перекодування вихідної інформації, що лежить в основі його форми.

У параграфі П. 2. 8. «Екзегетичні вкраплення в канонах літописного жанру» підкреслюється, що канон літописного жанру звужував можливості автора вкраплювати в текст твору розлогі тлумачні коментарі до книг Святого Письма. Текстуальне обличчя Біблії в «Повісті временних літ» здебільшого проявляється на рівні цитат, ремінісценцій, алюзій та парафраз із книг Старого Заповіту: Буття, Вихід, Левит, Книга царів, приказки Соломона, Екклесіаст, пророцтва Даниїла, Ісаї, Єзекіїля, Михея, Амоса, та книг Нового Заповіту: Євангеліє, послання апостолів, Одкровення Іоана Богослова.

Словом, виявлення співвіднесеності між Святим Письмом і літописом не завжди визначається критерієм точності цитування. На свідоме звернення автора до Святого Письма в тексті вказував або якийсь покажчик біблійного коду, метатекстовий елемент, що мав спорідненість із Біблією у формі відсилання чи вказівки на джерело, або співвіднесеність з біблійним архетипом, що простежувалася щонайменше у двох різних елементах твору, який тлумачився. Мотиви, образи та сюжети Святого Письма повинні входити в глибинну структуру києворуського тексту, відповідати його темі та ідеї. Літописна оповідь здебільшого будувалася як розгортання мотивів зі Святого Письма.

Однак, навіть з урахуванням такої поправки ми не отримуємо точної текстуальної відповідності висловлювання з огляду на те, що літописець не ставив перед собою завдання точного копіювання біблійних цитат. Він і посилається на Біблію, і тлумачить її дещо з іншою метою, ніж, наприклад, проповідник. Для нього надважливим завданням було за допомогою загальноновизнаної біблійної історії урівняти історію власного народу з історіями інших країн світу.

У третьому розділі **«ПИТАННЯ БІБЛІЙНОЇ НОЕМАТИКИ ТА ЕВРИСТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ»** вказується на те, що українські письменники-полемісти з православного, католицького та унійського табору, полемізуючи один з одним, надавали перевагу ноематиці та евристиці в структурі біблійної герменевтики.

У підрозділі **III. 1. «Біблійна герменевтика українських православних письменників-полемістів»** відмічається, що у питанні біблійної герменевтики українські полемісти потрапили під перехресний вплив протестантської та католицької полеміки. Однак вони продовжували перебувати в лоні православно-церковного канону тлумачення Святого Письма, у межах якого біблійна герменевтика була наукою, що подавала правила пошуків і викладу правдивого сенсу Біблії. Ця подвійна функція умовно розділила біблійну герменевтику на чотири частини: евристику, яка покликана віднаходити правдивий сенс, профористику, яка цей віднайдений сенс має викласти, ноематику, яка має визначити сенси Біблії, історичну частину, яка вивчає історію тлумачення Святого Письма.

У параграфі **III. 1. 1. «Структуранти чотирисенсової біблійної герменевтики української полемічної барокової літератури»** наголошено на тому, що у полемічних творах будь-якого спрямування українські богослови вдавалися до тлумачення Святого Письма, в основі якого перебувала чотирисенсова метода, яка структурувалася буквальним, алегоричним, моральним та анагогічним сенсами прочитання Біблії.

У параграфі **III. 1. 2. «Тріадична система знаку в структурі біблійної ноематики»** акцентується увага на тому, що біблійна ноематика, перш за все, розрізняє сенс (*sensus*) і значення (*significatio*) слів, де сенс є думкою, вираженою словами-знаками, а значення – поняттям, змістом знаку, яке виникає в конкретному контексті.

Барокові екзегети виявляли особливе ставлення до мови як до знакової системи з огляду на те, що в процесі тлумачення Біблії недостатньо використати мовний знак як назву речі. За його допомогою необхідно було ще й передати віднайдений у Святому Письмі *sensus plenior*.

Ф. де Соссюр свого часу зазначав, що мовний знак пов'язує не річ з її назвою, а поняття з акустичним образом. Мовний знак є психічним відтиском звучання, уявленням, що ми про нього отримуємо за посередництвом наших органів відчуття, з чого випливає, що акустичний образ має чуттєву природу. Матеріальної оболонки мовний знак набуває лише тоді, коли він протиставляється іншому члену асоціативної пари – поняттю, загалом більш абстрактному. Психічний характер наших акустичних образів, на переконання Ф. де Соссюра, чітко виявляється під час спостережень за власною мовною практикою. Не рухаючи ні устами, ні язиком, людина може розмовляти сама з собою або повторювати про себе віршований уривок. Саме тому, що слова мови є акустичними образами, не варто говорити про “фонемі”, з яких вони складаються. Цей термін, що має на увазі акт фонації може стосуватися лише до слова, що вимовляється, до реалізації внутрішнього образу мови. Говорячи про звуки й склади, можна уникнути цього непорозуміння, якщо пам'ятати, що питання стосується акустичного образу. Мовний знак, таким чином, є двосторонньою психічною сутністю.

Знакова система складається із двох взаємопов'язаних частин: позначник (signifier) – форма, якої набуває знак і означуване (signified) – поняття, яке подає. Ф. де Соссюр як лінгвістичний знак у нерозривній єдності позначника та означуваного, як синтез акустичного образу й концепту, подаючи, як приклад, образне порівняння двох сторін одного листка. Означуване не є річчю, а позначник не може бути низкою звуків. Позначник є образом звукоряду, а означуване – образом речі, який зринає у мисленні й співвідноситься з такими самими образами, але з іншою графічною структурою, наприклад, рай, paradise, raj.

Мелетій Смотрицький, наприклад, розкодує Євхаристію, розуміючи під хлібом правдивим животворяще тіло Христове, а під вином животворящим – правдиву кров Христову, котра з боку, з-під ребра витекла.

Таким чином, позначник переважно зображує фізичну форму знака, тобто те, що можна побачити, до чого можна доторкнутися, у даному випадку це хліб, і до того ж квасний, який сходить, росте, а не прісний, який є непорушним до самої випічки, та вино. Означуваним у Євхаристії є те, до чого не можна доторкнутися, чого не можна пересічній людині побачити, те що може зринати лише у свідомості реципієнта – «тіло Христове» і «правдива кров Христова».

Розуміючи знак як нерозривну функцію між означуваним та позначником, Ф. де Соссюр називав її змістом знака. Різницю між позначником і означуваним можна порівняти з нерозривною єдністю форми й змісту, де позначник є формою знака, а означуване – його змістом. Отже, формою знака є хліб і вино, а його змістом спасіння й вічне життя у Христі. М. Смотрицький, розтлумачуючи даний сакральний знак, використовує притчу про Царство Небесне й закваску та вказує безпосередньо, що святий Амвросій під позначником «квас» прочитує означник «Христос» з огляду на те, що квас у борошні надає росту і смаку всьому хлібові, а Христос є квасом для цілого світу. Він зібрав в одне ціле розпорошені племена людські, вплив у них квас спасіння, зробив їх однією Церквою.

Таким чином, квас є символом нашого спасіння у Христі, символом самого Христа і Його Святої Тайни. Такий квас діє в тілі, як душа, що надихає життям все тіло.

Таким чином, М. Смотрицький доводив, що гіпотетичними шляхами пізнати біблійну істину неможливо, тому емпіричний метод не підходить для усвідомлення того, як простий квасний хліб стає тілом Христовим.

Отже, Христос подав своє Тіло і Кров у вигляді природних, простих і зрозумілих для людини речей – є звичайним для людини їсти хліб і пити вино, тому Він, поєднавши в образах хліба й вина своє Божество, перетворив їх на месійні символи Тіла і Крові, щоб засвоївши звичне й природне, людина мала можливість осягнути й стати тим, що понад природою.

Модель Ф. де Соссюра була виключно структурною, вона не відображала, а конструювала свою реальність без прямого вказування на який-небудь об'єкт, що давало йому можливість наголошувати на певній довільності знака. У контексті природної мови, на думку вченого, не існує жорсткого зв'язку між означуваним та позначником з огляду на конвенціональність співвідношення між ними, яка виникає як результат соціального консенсусу, що не зовсім відповідає характеру біблійної герменевтики, орієнтованої на патристичну традицію усталених значень знаків Святого Письма та жорстко обмеженої канонами, тому теорію Ф. де Соссюра можемо застосовувати в ході аналізу системи тлумачення Біблії бароковими письменниками лише частково.

Більш близькими до екзегетичної методології є погляди на складники знака Ч. Пірса, який з метою уникнення протипокладності в його структурній моделі запропонував удосконалену тріадичну систему знака, де знак складається з таких трьох частин:

репрезентамен (representamen) – форма, якої набуває знак, причому вона не обов'язково повинна бути матеріальною; інтерпретанта (interpretant), яка, не зважаючи на назву, здебільшого, є не інтерпретацією, а радше сенсом, отриманим від знаку. Інтерпретанта надає знакові сенс навіть за відсутності інтерпретатора; об'єкт – те, на що посилається знак.

Репрезентамент є наближеним за своєю функцією до позначника в моделі знака Ф. де Соссюра, інтерпретанту можна співвіднести з означуваним, але з ширшими функціями. На відміну від означуваного, інтерпретанта має властивість, завдяки якій вона сама собою є знаком у мисленні інтерпретатора.

Як пам'ятаємо, Ф. де Соссюр підкреслював довільну природу лінгвістичного знаку. Однак більшість його послідовників-семіотиків схилиються до думки, що знаки відрізняються один від одного настільки, наскільки вони довільні або конвенційні.

На основі цього Ч. Пірс формулював три види співвідношень між засобом вираження знака та його референтом, тобто об'єктом позамовної дійсності, який має на увазі особа, що здійснювала акт мовлення.

Такі види співвідношень називають «видами знаків», відомими як фундаментальна триада Ч. Пірса, а саме, знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи. За фундаментальною триадою Пірса, знаки подають об'єкт на основі подоби, казуальності, тобто збігу, та довільного консенсусу, який варто вважати суспільним договором. У цій триаді знаки розташовані у прогресивній конвенційності: іконічний знак – знак, прямо пов'язаний певним чином з позначником, індексний знак – знак, подібний до означуваного, символічний знак – знак, який відносно означуваного є довільною, але найвищою сенсовою точкою конвенційності.

Таким чином, за теорією Пірса, індексним знаком у творі М. Смотрицького варто вважати хліб і вино, іконічним знаком – тіло і кров Христа, символічним знаком – найвищу точку конвенційності в християнстві, тобто спасіння людини й вічне життя у Христі, що випливає з тлумаченого автором біблійного тексту: «Я – хліб живий, що з неба зійшов. Коли хто споживатиме хліб цей, той повік буде жити. І хліб, що дам Я, то є тіло Моє, яке Я за життя світові дам» (Ів. 6: 51).

У параграфі III. 1. 3. «Образи Віри, Надії, Любові в системі чотирисенсової біблійної герменевтики» зауважується, що у сенсовій тканині біблійних текстів, за Ч. Пірсом, образи Віри, Надії та Любові є фундаментальною триадою, де Віру як форму релігійної свідомості можна зарахувати до іконічних знаків, Надію як процес очікування сподіваного, може, навіть неможливого, варто віднести до індексних знаків, а Любов як найголовнішу християнську чесноту необхідно включити до символічних знаків.

У християнському дискурсі топоси Віри, Надії та Любові набули особливого значення певної умовної цілісності серед визначальних засад Святого Письма, яке вважає їх необхідними почуттями та чеснотами кожного християнина. На думку Дмитра Туптала, алегорія співвідноситься з Вірою, аналогія – з Надією, топологія – з Любов'ю.

Віра, Надія та Любов, як категорії присутності Бога-Отця, Бога-Сина й Духу Святого в біблійному Слові та як засіб прочитання Святого Письма на рівні синтезуючої єдності об'єктивного та суб'єктивного аспектів тексту, реалізуються у різних варіантах, моделях та методах тлумачення Біблії.

У параграфі III. 1. 4. «Канони тлумачення біблійних текстів» повідомляється, що канон тлумачення Біблії був затверджений на Тридентському Соборі між 1545 та 1563 роками. Віддавна він передбачав однозначність висловів і непомильність розуміння тексту, що уточнювався й коментувався в межах герменевтичного вчення. Засвоєння біблійного тексту

зіткнулось із можливістю різних тлумачень слова-знака, слова-алегорії чи слова-символу як структурантів окремої мовної фігури, уривка чи всього тексту. Біблійна герменевтика пропонувала як один із засобів, що має усунути непевні категорії розуміння, поняття однозначності в межах біблійного канону. Разом з тим, екзегети Святого Письма радили шукати в його тексті, як і в будь-якому іншому твориві Бога, подвійну природу – тілесну й духовну, що повело за собою розподіл на буквальный (sensus litteralis) і духовний (sensus spiritualis) сенси тлумачення священних текстів.

Наприклад, католики під впливом вчення Августина вбачали в Біблії чотири сенси: буквальный сенс і три духовних сенси: річевий, достосований і виснуваний. Католицька екзегеза Біблії передбачає обов'язкову наявність буквального сенсу (sensus litteralis) у кожному місці Святого Письма, який передбачає те значення, яке закладено безпосередньо в словах і реченнях

Бувальний сенс є основним, притаманним кожній частині тексту Біблії, але він не може бути багатократним, а за умови різночитань варто такі місця тлумачити шляхом нашарувань різних метод на один в той самий елемент тексту, як, наприклад, інтерпретується патристиками образ Єрусалиму.

Православні богослови, віддаючи першість алегоричному сенсу, під впливом Олександрійської екзегетичної школи вважали, що певні місця в Біблії навіть і не передбачають буквального прочитання, а лише алегоричне, з метою уникнення змістових та ідейних суперечностей у Святому Письмі.

Ноематика має на меті вишукування сенсів Святого Письма. Однак з огляду на те, що Біблія має подвійне авторство Бога й людини, екзегет не мав права тлумачити сенси Божого Слова на власний розсуд, щоб не викривити їхнє значення.

Гевристика виробила правила пошуку істинного сенсу Святого Письма. Згідно з цими правилами, екзегетична практика перебуває в межах розумової та християнської евристики.

Християнська гевристика стверджує, що екзегет повинен відкидати той сенс Святого Письма, який не підлягає Божому натхненню, інакше його писання не спрощуватимуть розуміння Біблії, а, навпаки, будуть породжувати ересі та антилогії (енантіофанії), що їх Ориген та Августин намагалися пояснювати алегорично, виключаючи первинний буквальный сенс для окремих місць Біблії.

Однак, для давніх церковних інтерпретаторів цілісний зміст Біблії, тобто узгодженість її окремих частин та книг, був безперечним наміром Бога, який неможливо досягнути поза межами sensus plenior. Контroversійність прочитання окремих частин тексту Святого Письма мала зніматися запровадження чотирисенсова біблійна герменевтика. Така непорушна даність складала для тлумачів Біблії наперед даний смисловий горизонт, де цілий текст тлумачився за допомогою його частин, а інтерпретація частин біблійного тексту була неможливою поза контекстом цілого тексту Святого Письма. Таким чином, метода герменевтичного кола стала беззаперечною умовою розуміння універсального богонатхненного змісту Біблії.

У параграфі III. 1. 5. «Біблійна герменевтика в полемічних творах Герасима Смотрицького» підкреслено, що поява Острозької Біблії, науковий рівень укладання якої високо цінували не лише православні, але й католики, підняла престиж українського православ'я та зміцнила ґрунт для біблійної екзегези й богословської праці в християнському середовищі.

Дотримання норм і правил тлумачення сакральних текстів для Г. Смотрицького було обов'язковим. Він уважав, що Святе Письмо необхідно досягати лише в межах канону, щоб

уникнути хибності значень, які можуть призвести до єресі. Саме тому він особливо наголошує на проблемі біблійної герменевтики. Зокрема, Смотрицький застерігає, що розуміння Біблії повинно відбуватися не на тілесному рівні, а на духовному. Матеріальний, тобто тілесний, підхід до осягнення Святого Письма, на думку Г. Смотрицького, неможливий, бо воно виникло з Божого натхнення. Божа присутність діє через Біблію на кожному місці і в будь-який час. Оскільки Бог через людину-автора відкрив у Слові істину, ширшу за тимчасові тілесні потреби людини, то й опанувати її необхідно не в тілесному вимірі, а в духовному.

Тому, на відміну від протестантів, які пропонували широкому загалу вірян читати й сприймати Біблію, Смотрицький уважав, що тлумачення Святого Письма світськими й непідготовленими людьми призведе до хибних прочитань. Він був переконаний, що лише люди посвячені, ті, які пройшли спеціальну теологічну підготовку, мають право братися за екзегезу Біблії.

«Ключ Царства Небесного» Г. Смотрицького з огляду на першість у православній літературі та на глибоку теологічну аргументацію задав тон полеміці із залученням чотирисенсової методи біблійної герменевтики, яку використовували всі, хто брав участь у полеміці – православні, уніати, католики, – окрім протестантів.

У «Ключі Царства Небесного» Смотрицький надавав перевагу алегоричному тлумаченню Біблії. Смотрицький проповідує необхідність самозаглиблення під час молитви, що єднає його світоглядні позиції з ісихазмом, який був осердям православної аскетико-містичної традиції.

У параграфі III. 1. 6. «Біблійна герменевтика в давній українсько-литовській літературі» встановлено, що взаємодія української і литовської культур з давніх часів стосувалася різних галузей життєдіяльності, серед яких однією з точок перетину були принципи біблійної герменевтики.

З огляду на відомі історичні обставини у другій половині XIV ст. Біблія істотно активізувалася і в культурному житті Великого князівства Литовського, яке зберігало відданість поганству найдовше в усій Європі. Звісно, що з православною вірою, а отже, і з Біблією литовський народ мав змогу ознайомитися ще раніше, після завоювання значної частини ослабленої боротьбою із монголо-татарами Київської Русі, яка у свій час змінила поганську віру на християнську і продовжувала її поширювати на землях свого поневоловача. Рецепція культури Київської Русі в суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського на попередньому етапі об'єднання, поза сумнівом, була присутня. Мовою укладання державних і торгівельних актів була старокиївська мова, законодавчою основою аж до укладення Литовських статутів (1529–1588), в яких відбився вплив римського права і юридичних ідей епохи Відродження, – «Руська правда» Ярослава Мудрого. Таким чином, багатонаціональне й різнорелігійне Велике князівство Литовське вже на певну міру асимілювало своє поганство із християнством ще до окатоличення внаслідок Кревської унії 1386 року.

У складі старокиївських писемних пам'яток, засвоєних культурою Великого князівства Литовського, звісно ж, були не лише окремі біблійні книги, а й літературні твори, в яких Святе Письмо тлумачилось за різними методами. Теоретичні здобутки давніх патристів у галузі тлумачення Біблії поширювалися в Київській Русі завдяки перекладній літературі. В адаптованому варіанті вони були засвоєні й культурою Великого князівства Литовського. У лоні церковної практики активно впроваджувалося тлумачення Святого Письма як одна із домінант формування нових рис свідомості, які, однак, у своїй основі мали традиційне

уявлення про Бога, Космос, Буття, Людину, і які знаходили адорацію як у давній українській, так і в литовській літературах.

У параграфі III. 1. 7. «Шляхи тлумачення Біблії у творах Йова Заліза» православні аспекти біблійної герменевтики, що поширювалися в стінах Почаївського монастиря, було простежено на прикладі творчості його ігумена першої половини XVII століття Йова Заліза, для якого було дуже важливим дотримання норм, законів і правил у межах канону, якими письменник мав керуватися, обираючи тему, ідею, художні засоби зображення, інтерпретаційні моделі у творах різних жанрів, а найбільше в екзегетичних текстах.

Наслідуючи Іоана Златоуста, автор удосконалив теорію префігурації, за якою новозаповітні події й образи мали свої старозаповітні першообрази. Згідно з цією теорією, фігури Старого Заповіту виступають типами до пророкованих фігур Нового Заповіту, тобто до антитипів. Зрештою, типологічні паралелі Старого та Нового Заповітів поєднуються таким чином в єдину цілісність розп'яттям Ісуса Христа, яке сталося як головна подія в Новому Заповіті, але неодноразово була пророкована в Старому Заповіті.

Однак найважливішою проблемою біблійної герменевтики для Йова Почаївського стало не розрізнення сенсів чи їхніх нашарувань, а розмежування екзегези та інтерпретації в межах взаємовпливів віри й розуму, які, зрештою, є невіддільними одне від одного. Незважаючи на те, що Йов здебільшого віддавав перевагу екзегезі, завдяки якій намагався з'ясувати, що є в конкретному біблійному тексті, він зосереджується на його суті, зокрема на рівні інтерпретації, тобто на рівні суб'єктивної оцінки нормативного значення тексту та того сенсу, якого набуває текст в конкретному контексті.

Отже, біблійна герменевтика Йова Почаївського формує переконання, що таїнство Ісуса Христа становить ключ до тлумачення не лише Нового, а й Старого Заповітів. Він намагався віднайти духовний сенс проявлення Месії в найдрібніших деталях біблійних текстів, щоб якнайбільше наблизитися до досягнення абсолютної істини й відшукати в собі внутрішню людину.

У параграфі III. 1. 8. «Вплив ісихастського вчення на біблійну герменевтику українських православних письменників зламу XVI–XVII століть» доведено, що інтерпретаційні концепти Святого Письма острозьких авторів пов'язані з духовним оновленням людини, відкриттям власної внутрішньої суті, її обоженням та настановою на приборкання почуттів і необхідністю утримуватися від зваб земного світу.

Острозькі книжники, зокрема Василь Суразький та Клірик Острозький, процес екзегези Біблії радили засновувати на ґрунті методу одномиттєвого інтуїтивного осягання Бога «внутрішнім», духовним розумом у процесі самозаглиблення і самопізнання. Вважаючи стрижнем у сфері пізнання Бога внутрішнє чуття, яке виникає під час вдумливого читання Святого Письма, вони стверджували, що й методи раціоналістичної екзегези, зрештою, є прийнятними. З їхньою допомогою екзегет має можливість осягнути те, що Бог відкрив у Святому Письмі для людини з урахуванням обмеження можливостей її природного розуму.

Було зроблено висновок, що біблійна герменевтика як складник поезики української полемічної літератури перебувала під впливом ісихазму й відроджувала його традиції у XVI–XVII ст. в Україні. Ісихастські ідеї мали також велике значення для духовного вдосконалення українських екзегетів. Аскетично-споглядальне життя та втеча від спокус мінливого світу могли наближувати тлумача Святого Письма до стану духовної незалежності й свободи, у чому йому, безперечно, могла допомогти «умна молитва».

У підрозділі Ш. 2. «Особливості тлумачення Святого Письма у творах українських католицьких письменників-полемістів» з'ясовано, що богословські диспути між східною та західною Церквами щодо основних теологічних проблем: про сходження Святого Духа; про форму причастя; про розуміння неба й пекла та існування чистилища; про верховенство Папи Римського та його наступництва святого Петра впливали на розвиток біблійної герменевтики. Особливості біблійної герменевтики в українському католицькому богослов'ї було вивчено на прикладі творчості Петра скарги та Іпатія Потія.

У параграфі Ш. 2. 1. «Біблійна герменевтика в полемічних православних, католицьких та протестантських дискурсах» підтверджено, що конфесійні дискусії спонукали до активізації творення полемічних трактатів, у яких автори вдавалися до тлумачення Біблії як до вагомого аргументу переконання опонента. Міжконфесійна полеміка точилася між католиками, православними, уніатами та протестантами.

Протестантський акцент у полеміці посутньо вплинув на розвиток біблійної герменевтики як структуранта поетики полемічних творів. Якщо до часів Реформації, яка критично ставилася до церковного Переказу, диспутанти надто часто апелювали до творів Отців Церкви, до богословських догм, до церковних канонів і обрядів, то після цього періоду вони частіше доводили істинність своїх переконань непорушним авторитетом Слова Божого, яке потребувало нових тлумачень на потребу дня.

Полемізуючи з опонентами, українські автори свідомо чи несвідомо переймали їхні методи письма та тлумачення Біблії й тим самим збагачували свою вітчизняну літературу.

У параграфі Ш. 2. 2. «Екзегетика Петра Скарги та її вплив на українську літературу» зазначено, що ключовою фігурою у справі підписання умов об'єднання Східної та Західної Церкви в жовтні 1596 р. у Бересті був високоосвічений публічний діяч Петро Скарга, який у своїх творах боронив догматичні основи Західної Церкви, обрядовість католицьких богослужінь, сутність Берестейської унії тощо.

В єдиному православно-католицькому полемічному дискурсі літературні твори Петра Скарги здійснювали значний вплив на українських авторів, які або наслідували його стиль, запозичували теми для своїх полемічних творів і ставали його послідовниками, або виявляли цілковите несприйняття його творчої манери, ідеологічного змісту його писань і зараховували себе до його затятих супротивників.

Вирішення суперечливих питань Східної Церкви Петро Скарга розгорнув у полемічній відповіді на «Тренос» Мелетія Смотрицького, де автором було поетично обіграно на рівні алюзії синтез біблійного образу Матері, яка побивається за втраченими синами, використовуючи традиції похоронних голосінь. У своїй відповіді Петро Скарга вдався до наслідування стилю опонента, запозичивши у Смотрицького ламентацийні мотиви й надавши їм характеру іронії, яка місцями переходила в різку сатиру, підніс свою творчість на якісно новий художній рівень. Отже, можемо говорити про обопільний стилістичний вплив між католицькими та православними полемістами.

У полемічних творах Петра Скарги та Мелетія Смотрицького зіштовхнулися ідеології католицького й православного світів, що істотно вплинуло на стилістичну палітру апологетики їхніх трактатів.

У параграфі Ш. 2. 4. «Екзегетичні вкраплення в полемічному дискурсі Іпатія Потія» зауважено, що в полемічних трактатах Іпатія Потія зберігалися дискусивні теми, започатковані Петром Скаргою, в яких розкривалися такі аспекти, як питання Filioque (сходження Святого Духа), форма й зміст святого причастя, першість апостольської місії

св. Петра і всевладність Папи як його наступника в Римі, існування чистилища, земного й небесного раю, проблема целібату католицького духовництва.

Біблійну герменевтику в полемічній літературі зламу XVI–XVII століть можна розглядати як синтез східної та західної герменевтичних шкіл з урахуванням засад протестантської ідеології й античної та юдейської риторики.

Питання про сходження Святого Духу було за своєю суттю єдиною догматичною причиною розділення Східної та Західної Церков. Усі інші розбіжності залежали більшою чи меншою мірою від доктринального вирішення саме цього питання.

Міжконфесійна боротьба й породжена нею полемічна література на значну міру була спонукою до більш глибокої інтерпретації Святого Письма. Потреба тлумачити Біблію, захищаючи догми своєї Церкви, ставала актуальною для обох конфесій. У полемічних змаганнях як православні, так і католики дотримувалися здебільшого чотирисенсової методи біблійної герменевтики. При тому форми тлумачення Святого Письма в полемістів протилежних таборів досить часто навзаємно віддзеркалювалися. На біблійну герменевтику полемістів православного кола значний вплив справили засади ісихазму.

У четвертому розділі «БІБЛІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ» встановлено, що біблійна герменевтика, заснована грецькими та римськими отцями Церкви, які вважали, що Святе Письмо має подвійний зміст – буквальний і духовний – серед яких ближчим до абсолютної істини є духовний, прихований за вербальними знаками сенс Біблії, відіграла важливу роль у становленні української барокової літератури. Особливості чотирисенсової біблійної герменевтики вивчалися на прикладі творчості Іоанікія Галятовського, Іоана Максимовича, Дмитра Туптала, Кирила Транквіліона Ставровецького та інших. Прикладом ухилу під впливом протестантизму в бік буквального прочитання Біблії стала творчість Феофана Прокоповича, а схильність до всезагальної алегорези на підґрунті вчення Олександрійської школи було досліджено на прикладі творчості Григорія Сковороди.

У підрозділі IV. 1. «Почвірна метода тлумачення Святого Письма у творчості українських письменників XVII–XVIII століть» підтверджено, що джерелами екзегетичної практики, що розвинулася в українській бароковій літературі, є вчення Антіохійської та Олександрійської богословських шкіл, які – відповідно – запропонували буквальний та алегоричний сенси прочитання Біблії. Дуже популярним серед авторів українського літературного бароко було вчення Оригена, який говорив про три рівні розуміння Біблії.

З метою уникнення різночитань Беда Преподобний у своїх екзегетичних працях здебільшого компілятивного характеру спробував звести усі відомі методи тлумачення Святого Письма до єдиної чотирирівневої системи. Коментуючи Біблію, він пропонував переважно кілька розумінь і зазначав, що всі вони є правильними й не виключають чи не заперечують одне одного, а навпаки, усі разом найбільш повно розкривають справжній зміст Святого Письма. Зазвичай Беда, поступаючись у коментарях до тексту Біблії Амвросію Медіоланському, Ієроніму Стридонському чи Августину, наводив пряму цитату чи подавав парафраз із їхніх творів і пропонував застосовувати: 1) буквальний (*sensus literalis*); 2) алегоричний, що його він не розрізняв із типологічним сенсом (*sensus alegoricus, vel typicus*); 3) моральний (*sensus tropologicus*) та 4) анагогічний, що його він ототожнював із містичним (*sensus anagogicus*) рівні прочитання Святого Письма. Такий підхід робив тлумачення жвавим, різноманітним і цікавим. У 1546 році на п'ятій сесії Тридентського собору він був ухвалений як провідний для католицького богослов'я.

Українські барокові автори перейняли католицьку дворівневу й одночасно чотирисенсову схему тлумачення Біблії й активно її застосовували у власній практичній екзегезі.

У параграфі IV. 1. 1. «Духовність автора як один із головних чинників осягнення Біблії» встановлено, що письменник-екзегет мав розтлумачити Святе Письмо, донести до реципієнта його внутрішню суть. Давні автори не могли навіть уявити, що читач не прочитає щонайперше того, що написав письменник, а буде намагатися знайти власний інтерпретаційний варіант.

Як уже зазначалося, магістральним шляхом розуміння та тлумачення Святого Письма для українських барокових письменників, зокрема для Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, Лазаря Барановича, Стефана Яворського та ін., стала чотирисенсова біблійна герменевтика. Поруч із цими авторами, були й такі, хто, як, наприклад, Феофан Прокопович, виявляв схильність до буквального сенсу та заперечував сенс алегоричний. Тим часом Григорій Сковорода як альтернативу чотирисенсовій герменевтиці пропонував усеосяжну алегорезу Святого Письма.

Отже, творчою домінантою українських барокових письменників варто вважати застосування різних варіантів чотирисенсової біблійної герменевтики як одного із художніх засобів зображення сфери *sacrum*. При тому біблійна герменевтика настільки сильно впливала на барокового автора, що видозмінювала його художню систему, навіть виходила за межі власне релігійних жанрів у царину жанрів світських.

У параграфі IV. 1. 2. «Старозаповітна префігурація новозаповітної історії в бароковій екзегетиці» досліджено явище префігурації в межах чотирисенсової герменевтики текстів Святого Письма, яка давала можливість уникнути будь-яких смислових суперечностей у потрактуванні біблійних істин.

Немає сумніву, що існує переємність між Старим і Новим Заповітами. Старозаповітні вір'яни скеровували свої погляди в майбутнє до обіцяного Вибавителя, Новозаповітні навпаки – в минуле, на архетип свого Вибавителя. Старий та Новий Заповіти взаємопов'язані не лише пророцтвами про Месію (за пророцтвом Михея Христос народився у Вифлеємі, за пророцтвом Осії тікав до Єгипту, за пророцтвом Захарії був проданий за 30 срібників, – помічає Галятовський), але й унутрішнім зв'язком, в осередді якого перебувають десять заповідей Божих. І. Галятовський вловлює зв'язок між Старим та Новим Заповітами саме на моральному рівні, але спирається при цьому не на традицію, вироблену Отцями Церкви, а на авторитет Святого Письма.

У параграфі IV. 2. 3. «Концепт сакральної антропології в структурі біблійної герменевтики українського літературного бароко» простежено, як сакральний образ людини складався в різні історичні епохи, які формували філолофсько-антропологічну думку, в основі якої покладено фундаментально протилежні ідеї про її походження та сутність. Розтлумачуючи біблійну істину про створення Богом людини за власними образом і подобою почасти в буквальному, а почасти в алегоричному сенсах, українські митці здебільшого скорочували дистанцію між сакральним образом Бога і профанним образом людини. Подвійна природа людини визначає її буття. Тіло, зважаючи на своє походження (Адам зліплений із землі), має приземлені орієнтири, душа, будучи від Божого Духа, навпаки, має високі устремління. Ісус Христос – той ідеал, на який людина мусить рівнятися в житті, у терпінні, у смиренні, якщо вона бажає заслужити ласки Божої і вічної слави.

Таким чином, можемо стверджувати, що в українській бароковій літературі модель

сакрального образу людини формувалася на біблійній першооснові з використанням цілої низки прийомів буквального й алегоричного тлумачення текстів Святого Письма.

У параграфі IV. 2. 4. «Феноменологічна екзегеза імені Бога в українських барокових текстах» здійснено спробу бодай почасти розкрити природу екстенціоналу та інтенціоналу теологічної ономастики з погляду логічної семантики, множини тих об'єктів, що їх має на увазі логічний предикат у цьому типі дискурсу, та ролі слова у творенні феноменологічної екзегези імені Бога в текстах українських барокових письменників.

В українських барокових текстах, наприклад, Іоанія Галятовського, Антонія Радивиловського, Захарії Копистянського засвідчено усталені традиційні, запозичені зі Святого Письма, апокрифічної та патристичної літератури теоніми (Бог, Отець, Ісус Христос, Ісус Розп'ятий, Спаситель, Слово, Логос тощо), які формувалися як продукт образного барокового мислення. Разом із тим сформувалася тенденція до використання нетрадиційних для сакральної сфери назв (Господар, Гетьман, Збавитель, Лікар, Откупитель, Будовничий), на профанну семантику яких нашаровувалося сакральне значення. Загалом, прикметною рисою українських барокових екзегетичних розважань стала комплікативна ампліфікація різнотипних теонімів.

У параграфі IV. 2. 5. «Теофанічна символіка каменю в екзегетичній практиці українських барокових письменників» вказано, що символіка каменю зіграла важливу роль в такій важливій ділянці християнського богослов'я, як біблійна герменевтика, назва якої має міфологічне підложжя, пов'язане з образом каменю, утіленого в особі бога Гермеса, постать якого мала складну передісторію, відповідно до якої камені, що їх ставили на узбіччі доріг, щоб захищати й охороняти їх, називалися hermai, тільки значно пізніше ітифалічну колону з чоловічою головою, hermes, почали сприймати за образ бога. Так Гермес, перш ніж стати "особою", званою нами за постгомерівською релігією і літературою, був спершу просто теофанією каменю.

В екзегетичній практиці давніх українських письменників камінь як біблійний символ посів своє місце серед натуроморфних образів духовного й Божого життя, які відтворювалися за допомогою уподібнення до природних феноменів. Тут він набуває полісемії як на підставі подібності чи суміжності з іншими предметами та явищами, так і на підставі асоціативного семантичного зв'язку. Звісно, наші письменники не уникали й первинного, прямого, буквального значення образу каменю, коли мали на увазі церкву як кам'яну споруду чи побут аскета, який обмежувався кам'яним ліжком, столом і стільцем, чи кам'яну печеру Христа, в якій Його було поховано, тощо. Буквальна метода тлумачення була основою для інших способів інтерпретації ще від початків існування екзегези Святого Письма, хоч у творах ортодоксів зустрічалася рідко.

Шукаючи алегоричного сенсу в образі каменю за асоціативним принципом, Сковорода, очевидно, відсилає реципієнта до Святого Письма, де Христос, звертаючись до апостола Петра, говорить: «І кажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, – і сили адові не переможуть її» (Мт. 16: 18). Звісно ж, мається на увазі церква не в значенні архітектурної споруди, а Церква – у значенні спільноти віруючих людей, взірцем для яких є переконання апостола Петра, якого було названо трьома іменами: до подвигу віри – Симоном, після – Кифою (kefa в перекладі з арамейської означає «камінь, скеля») і Петром (πέτρα в перекладі з грецької також «скеля»). Однак, Сковорода схиляється до думки, що стрижнем заснування нової Церкви слід вважати не апостола Петра, а Божу волю, трансформувачи її в образ наріжного каменю, на якому тримається вся християнська віра.

На відміну від Сковороди Стефан Яворський не відходить від канону і, інтерпретуючи образ каменю, вдається до інтертекстуального прийому перенесення тексту Святого Письма у власноруч творений текст. Зокрема він зазначає, що наріжним каменем віри в Христа є Святе Письмо. Наслідуючи Біблію, Яворський сакралізує образ каменю, наповнює його ідеєю. За принципом смислового паралелізму казнодія вибудовує ланцюгову концепцію значень, згідно з якою семантика образу каменю поглиблюється поетапно. Автор вживає образ наріжного каменю Сіону й віри на позначення образу Ісуса Христа, а далі до образу Христа він прирівнює слово як джерело істини.

Таким чином, теофанічна символіка каменю стала одним з домінуючих аспектів художньої творчості українських письменників старої доби. Вона не відбігала далеко від біблійних канонів тлумачення образу каменю і разом з тим інколи структурувалася апокрифічними аспектами значень, що не перешкоджало давнім авторам дотримуватися правил чотирисенсової біблійної герменевтики, згідно з якими в буквальному розумінні камінь тлумачився як матеріал, з якого була створена печера, де народився Ісус Христос, а також – де він був похований. В алегоричному сенсі камінь часто виступає як свідоцтво або пам'ять, наприклад, дванадцять каменів для дванадцяти колін Ізраїлевих або онікс з іменами колін на нім (Бут. 31: 46). Також він може служити природним вівтарем для позначення місця зустрічі з Богом або виконувати роль основи будівлі як у прямому, так і в переносному сенсі. У моральному аспекті він виступає як духовний камінь, духовна скеля, фортеця й опора. Апостол Петро вважав Христа живим каменем (1 Петр. 2: 4), а Ісус Христос називав Петра наріжним каменем, на якому будується Церква. Аналогічний сенс коштовних каменів українські автори розкривали в описі престолу Божого, запозичивши його з Апокаліпсису.

У параграфі IV. 1. 7. «Чотирисенсова метода біблійної герменевтики у творах Дмитра Туптала» зауважено, що згідно з чотирисенсовою методою, Дмитро Туптало вважав, що буквальний сенс передбачає пряме прочитання Біблії, алегоричний – розкриває поняття, що в них людина повинна вірити, аналогічний – утілює сподівання людей на потойбічне життя, а моральний – викладає закони, що ними людина повинна керуватися в земному житті.

Для Дмитра Туптала в межах герменевтичної традиції першочерговим, звичайно, було буквальне прочитання Біблії. На його думку, зрозумілі фрагменти тексту Святого Письма тлумаченню не підлягають. У буквальному сенсі, як чудо, Дмитро Туптало тлумачив, зокрема, таїну непорочного зачаття й народження Ісуса Христа. Тлумачення потребували лише незрозумілі місця в тексті Біблії. Це особливо стосується книг історичного характеру, тих фрагментів, у яких ідеться про життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа, передбачення апокаліпсису тощо.

Незрозумілі місця у Святому Письмі або суперечності, що виникають у разі буквального тлумачення, за переконаннями Дмитра Туптала, необхідно трактувати алегорично чи тропологічно. Разом з тим, автор застерігає від довільного тлумачення текстів Святого Письма. Щоб опанувати мистецтво істинного тлумачення Біблії, замало для тлумача її просто прочитати, її треба осягнути й зрозуміти, поглиблюючи власні знання.

У підрозділі IV. 2. «Буквальне розуміння Біблії в українській бароковій літературі» на прикладі творчості Феофана Прокоповича простежено вплив протестантизму на формування вектора відхилення від усталеної моделі чотирисенсового прочитання Біблії в бік її буквального розуміння, що передбачає екзегезу біблійних текстів у їхньому прямому значенні, яке переважно передається за допомогою граматичних конструкцій, які

сприймаються й тлумачаться згідно з історичним контекстом. Вважається, що буквальний сенс якнайповніше та найбільш наближено передає наміри автора.

У параграфі IV. 2. 1. «Наука про вербальну інспірацію Біблії як підґрунтя буквальної методи її тлумачення» зазначено, що буквальна метода тлумачення Біблії засновується на ідеї про вербальну інспірацію Біблії ще в Антіохійській школі. Першість буквального сенсу тексту Біблії над усіма іншими типами тлумачення пізніше захищатимуть такі різні екзегети, як Тома Аквінський, Мартін Лютер, Жан Кальвін.

Провідною догмою протестантської науки стало переконання, що лише Святе Письмо є необхідною і достатньою основою для християнської віри. Сентенція Лютера: «*Sacra Scriptura sui ipsius interpres*», тобто «Святе Письмо само себе тлумачить» передбачала однакові для всіх ясність, зрозумілість та очевидність тексту Біблії. На те, що єдності в інтерпретації Біблії не було ані в самих протестантів, ані в католиків, реформатори чомусь не зважали. Натомість вони продовжували стверджувати, що тлумачення, здійснене на ґрунті належного буквального прочитання, є правдивим і для всіх зрозумілим. Такий підхід до прочитання Біблії звільняв тлумача від традиційних норм і правил біблійної екзегези. Зрештою, це стало причиною подрібнення протестантизму на численні відлами, які гуртувалися навколо якогось одного з варіантів прочитання Біблії, запропонованого її інтерпретатором, який керувався принципом *sola scriptura* та виведеною із нього теорією про самодостатність тексту Біблії для особистого оригінального тлумачення.

У цій новій герменевтичній ситуації залишався дещо поза увагою Церковний Переказ, натомість центральне місце посідав текст Біблії. Звісно, давню традицію тлумачення Біблії протестанти не заперечували цілком і повністю. Вона знаходила свій вияв, наприклад, у філологічній зорієнтованості всіх запропонованих ними нових моделях тлумачень. Утім, зміни були кардинальні. Вони торкнулися, зокрема, свідомості інтерпретатора Святого Письма. Давня традиційна модель тлумачення Біблії передбачала в складних випадках опертя екзегета на святоотцівську традицію. Тим часом нова протестантська метода, навпаки, провокувала конфлікт тлумача з непорушними авторитетами та Церковним Переказом, із церковними й соборними канонами розуміння й тлумачення Біблії, залишаючи його наодинці з текстом Святого Письма та спонукаючи його до цілком самостійних рефлексій над ним.

Слід зауважити, що протестантська біблійна герменевтика не відокремлювала себе від інших галузей вивчення Біблії. Вона тісно пов'язана, наприклад, із текстологією, історичною критикою, риторикою. З одного боку, за основу богослов'я протестантизм, так само, як і православ'я та католицизм, обрало Святе Письмо, а з іншого – розвинуло біблійну філологію, критику й почало вивчати християнські догмати у зв'язку із загальною церковною історією.

У параграфі IV. 2. 2. «Протестантські маркери в буквальній екзегезі Феофана Прокоповича» доведено, що, Феофан Прокопович власну герменевтичну практику заснував на філологічному вивченні Святого Письма, на зіставленні давніх списків і перекладів, на критичному дослідженні пам'яток. Науковий підхід до питання тлумачення біблійних текстів він уважав основним критерієм осягнення істини, а риторика її основним засобом, у якому мета збігалася з об'єктом дослідження.

Біблійна герменевтика Феофана Прокоповича вирізняється тим, що він услід за М. Лютером, який схилився до антіохійської теорії тлумачення Біблії з домінуванням буквального сенсу її прочитання, надавав перевагу буквальній екзегезі з огляду на те, що, з одного боку, Святе Письмо само себе тлумачить – складні місця в тексті Біблії тлумачаться її паралельними текстовими дефініціями, а з іншого боку, він як прихильник наукового

осягнення світу не бачив розвитку біблійної герменевтики без історичної критики, її раціоналістичних напрямів.

У практичній екзегезі Феофана Прокоповича традиційна опозиція алегоричного та буквального методів біблійної герменевтики знімалася ідеєю богонатхненності Святого Письма, завдяки якій тлумач за посередництва віри сам має стати одухотвореним, що значить – здатним осягнути духовний сенс Біблії згідно з канонами її тлумачення у православній церкві з домішками протестантського буквалізму.

У підрозділі IV. 3. «Поетика фігуратизму в літературі українського бароко» піддається аналізу творчість Григорія Сковороди крізь призму всезагальної алегорези Біблії. Зокрема вказується, що, використавши досвід античних філософів, патристів Олександрійської школи, німецьких містиків та українських барокових авторів, Г.Сковорода виробив оригінальну систему інтерпретації текстів Святого Письма. Він відкидає можливість чотирисенсової біблійної герменевтики як хибну, зламуючи тим самим староукраїнську екзегетичну традицію, намічає нові шляхи тлумачення біблійних текстів в межах алегоричної системи.

У параграфі IV. 3. 1. «Джерельне підґрунтя алегоричного тлумачення Біблії у творчості Григорія Сковороди» вказано на джерела біблійної герменевтики Григорія Сковороди. Зокрема зазначено, що в питаннях біблійної герменевтики екзегет найперше покладався на давню Олександрійську школу богослов'я. Ба більше, давні філософські теорії він намагався підпорядкувати олександрійській традиції тлумачення біблійних текстів. Засади біблійної герменевтики Сковороди також перебувають впливом системи Оригена. Оригенівські ідеї український філософ брав чи безпосередньо з його творів, чи за посередництвом писань інших давніх Отців Церкви, які у своїх світоглядних позиціях спиралися на Оригена.

Прихильність до християнського містицизму не заважала Г. Сковороді високо цінувати античних філософів, засновувати власні погляди на ідеях Сократа, Горація, Плутарха, Овідія. Епікура, що його, услід за Еразмом Роттердамським, Сковорода ставить поруч із Христом, а Платона називати «боговидцем». Саме ідеї Платона, поруч з ідеями Оригена, очевидно, стали джерелом учення Г.Сковороди про «дві натури»: «видиму», «зовнішню», «тіньову», та «невидиму», «внутрішню», «світлу».

На манері тлумачення Біблії Сковородою, очевидно, позначилися й традиції біблійної герменевтики українського літературного бароко. Барокова антитестика: протиставлення небесного – земному, високого – низькому, красивого – потворному, добра – злу, світла – тьмі, життя – смерті є однією з характерних ознак стилю Сковороди.

Оскільки Біблія у його філософській системі означає цілий символічний світ, то вона теж роздвоєна, тому божественну істину необхідно шукати за матеріальною оболонкою Святого Письма. Використовуючи образи-символи, Сковорода пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Розгадати сенс фігур – значить відкрити істину, заховану в Святому Письмі. Усі його твори орнаментовані емоційно насаженими, експресивними образами-символами, властивими стилю бароко. Навіть назви своїх трактатів Сковорода будує із символів та алегорій, надаючи перевагу таємному, прихованому перед відкритим і зрозумілим.

У параграфі IV. 3. 2. «Людина як універсальний символ життя у системі біблійної герменевтики Григорія Сковороди» підтверджено, що запозичена з давньогрецької філософії ідея про макрокосм як великий спільний для всього існуючого світ та мікркосм як

малий світ, тобто світ людини, наклала свій відбиток і на екзегетичну практику Сковорода, де він виходить з інтерпретації образу людини як «другого світу», створеного Богом, у який Він уклав часточку Себе. Третій, символічний світ, а саме Біблія, є для Сковорода не що інше, як фігури, символи, типи, образи небесних і земних речей, потрактовані в сенсі пам'яток, що ведуть до розуміння вічної природи, усі прояви якої загадково зосереджені в природі смертної людини.

У людині Сковорода вбачав дві натури: брехливу плоть та істинну душу. З огляду на свою природу душа і плоть перебувають в опозиції – небесне й земне, вічне й тлінне, істинне й хибне тощо. Життєвий шлях людини – це шлях боротьби, шлях її удосконалення, наближення до образу Христа.

Стверджуючи, що «истина есть безначальна», Сковорода виносить її існування за межі біблійного тексту й урівнює людину Закону з людиною Благодаті. На підставі такої теорії Сковорода часто стирає грань між Богом і людиною. Вершинною точкою біблійної герменевтики Григорія Сковорода є думка про те, що Христос, людина, Біблія у – одне й те саме.

У параграфі IV. 3. 3. «Образ Бога в префігурації Григорія Сковорода» підкреслено, що в екзегетиці Сковорода знаходимо оригінальний підхід до розуміння образу Бога, який не має чітких окреслених контурів. Його ніби немає ніде, але разом із тим він присутній скрізь. Це не персоніфікований, а абстрактний образ. Сковорода або свідомо уникає імені Бога, або називає його різними іменами, а це називання, на думку Б. Криси дорівнює присутності.

Для Сковорода Бог – основа та причина всіх речей. У біблійній герменевтиці Сковорода образ Ісуса Христа розглядається як одна з іпостасей Святої Трійці. Попри те, що Христос, згідно з біблійною історією, єдиний видимий і конкретизований у людській подобі із трьох Образів Бога, Сковорода розцінює його так само, як і образ Бога-Отця чи образ Бога-Духа і позбавляє його персоніфікаційності.

Розп'яття Христа розпочало нову епоху християнського посвячення, доступного для всього людства через містерію Голгофи, яка відкрила людині прямий шлях у духовний світ через жертву Христа, віру в Нього й пізнання Його. Тож, Бог-Христос, на думку Сковорода, теж алегоричний образ, а отже, не слід шукати його у видимих образах зі зрозумілим значенням.

Таким чином, за Сковородою, істини, яка перебувала в жертві Христа Розп'ятого, немає ні в біблійних образах та картинах, ні в церковних обрядах, ні в аскетизмі, якщо всі ці явища розуміти буквально. Бог, а отже, й Ісус Христос як одна з іпостасей Святої Трійці, як емблематичний образ Царства Небесного, перебуває по той бік буквального розуміння Святого Письма.

У параграфі IV. 3. 4. «Біблійна префігурація в екзегетичній системі Григорія Сковорода» стверджується, що часто в довгій низці значень, інколи об'єднаних одним словом, що повторюється, Сковорода вбачає специфічну послідовність відповідності, спрямовану на розкриття загального символічного значення в багатьох і різноманітних проявах слова. Такі низки символічних значень автор називає симфонією.

Зважаючи на те, що «символічний тайнообразний світ» Біблії Сковорода розкриває через ієрархію образів, яка має три складові: «власне «прообраз» або «тип» (особа, річ чи подія Старого Заповіту, що є містичною вказівкою на євангельські особи, речі та події), «антитип» (особа, річ чи подія Нового Заповіту, на якій «виповнюється» Старозаповітний «прообраз»), а також «прототип» чи «архетип», себто предковічна Божа думка, що уможливила існування

таємного зв'язку поміж «типом» та «антитипом», Христос виступає типом, бо він із Отцем і Духом Святим є причиною всього, антитипом, бо на Ньому виповнюється Старозаповітній образ жертвовного агня, архетипом, бо через Нього прийшла у світ благодать, щоб кожний, хто вірить Йому і в Нього, не загинув, а мав вічне життя. Отож, Сковорода такі поняття, як «тип», «антитип», «архетип», «пробраз» розцінює як синонімічний ряд значень.

Однак зустрічаються випадки, коли спорідненість значень не має зовнішньої точки перетину. Так, наприклад, тотожність образів Адама, Мойсея, Христа, Епікура будується не на зовнішній схожості, вираженій вербально, а на внутрішньому зв'язку між ними.

Старозаповітній образ Мойсея Сковорода, з одного боку, розглядає як прообраз Новозаповітного Ісуса Христа, тобто як «месійний тип», а з іншого – як руйнацію традиційної префігурації.

Таким чином, Сковорода шукає взаємну подібність двох біблійних образів, не поєднаних поміж собою причинним та часовим зв'язком. Це залежність, яку не можна встановити раціональним шляхом у горизонтальній площині. Якщо тут Сковорода розглядає Мойсея та Христа як взаємозамінні чинники, то далі він конкретизує свою думку обоюдно ці два образи, стверджуючи, що за умови пізнання Мойсея відбувається пізнання Христа і навпаки, за умови пізнання Христа здійснюється пізнання Мойсея.

Руйнацію традиційної «префігуральної» моделі в її первинній формі засвідчують роздуми Сковороди про подібність першої людини та Боголюдини – Адама й Христа.

Пов'язуючи два образи, Адама та Христа, в один образ «мужа, кой есть начало и конец», Сковорода також підкреслює їхню тожсамість, уникаючи протипокладеності «антитип» – «тип», закладеної ще апостолом Павлом, який Адама вважав антитипом, тобто образом того, хто повинен прийти.

Сковородинівська теорія тотожності образів виходить за межі біблійного тексту, коли екзегет прирівнює на основі рис премудрості та душевного спокою Христа й Епікура, якого більшість українських барокових письменників вважали за безбожника.

Пов'язуючи образи Адама, Мойсея, Христа й Епікура, чие життя протікало в різних часових просторах, в один тотожний образ на основі Премудрості, Сковорода руйнує часові площини виміру буття: минуле, теперішнє, майбутнє, – тих рамок, що їх дотримувалися українські барокові письменники.

Сковорода зазначав, що такий розподіл часу виправдовується лише земними вимірами, а час – величина позаземна, яка утримується в Богіві. Сам же Бог безначальний і безконечний, і в Бога «тисяча літ, – немов день» (Пс. 89: 4). Сковорода уникає історичного дискурсу й зводить тисячі років до однієї-єдиної точки-образу, а також розкриває точку-образ як тисячі років. Тим самим він наворачтає «темний» біблійний текст на його автентичей сенс, повертаючи його до алегоричного тлумачення, яке й актуалізує текст для сучасного йому розуміння. За допомогою таких моделей Сковорода створює новий текст-світ, маючи на меті зробити біблійний текст екзистенціально доступним для своїх сучасників.

У **ВИСНОВКАХ** підсумовано, що біблійна герменевтика як структурант поезики творів давньої української літератури активно функціонувала від XI до XVIII століття включно.

Прийняття християнства Київською Руссю стало ґрунтом для розвитку не лише літератури, але й практичного застосування біблійної герменевтики ще за відсутності науково-теоретичної основи як у перекладних, так і в оригінальних творах XI–XIII століть.

Нез'ясовані питання перекладу Біблії, а також відсутність її повного тексту, з одного боку, стимулювали нагальну потребу її тлумачення в оригінальних жанрах старокиївської літератури, а з іншого – ускладнювали процес формування й становлення біблійної герменевтики.

Правила тлумачення канонічних текстів визначала Церква, яка запозичила принципи інтерпретації тексту з високорозвиненої античної культури та юдейської екзегези. Поступово, у міру виникнення практичної потреби тлумачення канонічних текстів, що мали сакральне значення, було напрацьовано та відкрито правила та принципи інтерпретації текстів: багатозначність слова, контекстуальний аналіз, аналогія, принцип точного й розгорнутого визначення слововжитку тощо.

З огляду на відсутність поділу між практикою тлумачення і його методикою в середньовічній літературі герменевтика ще не означила себе як окрему дисципліну. Ба більше, за характером процедур її часто ототожнювали з біблійною екзегетикою.

Два основні напрямки біблійної герменевтики, буквальний та алегоричний, сформовані ще в перших богословських школах, були занесені в Київську Русь разом із перекладною літературою, найперше з Біблією, переклади якої ми розглядали як перші моделі тлумачення Святого Письма; з патристикою, де богослови, з одного боку, окреслювали буквальну методу екзегези (Антіохійська школа), з іншого – алегоричне тлумачення Святого Письма (Олександрійська школа), а з третього – синтез двох протилежних екзегетичних метод (Каппадокійська школа), в межах якого допускався буквальний сенс прочитання Біблії, а також символічний сенс, коли йшлося про біблійні притчі, загадки, темні місця тощо; з перекладними повістями й романами, де тлумачення Біблії зринало у вигляді алюзій, парафраз, алегоричних фігур.

Відсутність повного тексту Біблії компенсувалася зверненнями до Церковного Переказу, патристики, апокрифів та інших творів християнсько-релігійного змісту візантійського та староболгарського походження. Засвоєна майже на рівних правах із Біблією така різноманітність творів мала посутній вплив не лише на формування методи тлумачення Святого Письма, але й на характер пізнання світу та буття в оригінальних творах старокиївського періоду. Маємо на увазі Феодосія Печерського, Нестора, Іларіона Київського, Луки Жидяти, Кирила Туровського.

Наприклад, Іларіон, наслідуючи найкращі традиції візантійської ораторської прози, у своєму «Слові про Закон і Благодать» насичує текст численними цитатами з Біблії і додає до них переважно алегоричне тлумачення, засвідчуючи тим самим, що твір призначений не для виголошення, а для читання. Так само й Кирило Туровський майже кожному з образів і сюжетів Святого Письма, використаних у своїх проповідях, подає власну інтерпретацію символічно-алегоричного характеру.

Вивчення борисо-глібського сюжету, втіленого в цілій низці літописних, агіографічних та богослужбових текстів, показало, що його прототекстом є старозаповітна історія про вбивство Авеля Каїном. «Читання про Бориса і Гліба» Нестора виявляє біблійний код найдавнішого гріхопадіння – гріхопадіння перших людей, спокушених змієм. Цей код за своєю суттю є ключем до прочитання агіографічного тексту. Запозичена зі Святого Письма позахронотопна парадигма визначила дочасну історію людини есхатологічною боротьбою Бога й диявола. Місцем цієї містичної дії став увесь світ і, як наслідок, історичний факт братовбивства серед київських князів із профанної сфери перенісся в сакрум Священної та церковної історії, а подвиги Бориса і Гліба корелюють зі смертю Христа в контексті Нового

Заповіту. Тим часом, канон літописного жанру звужував можливості автора подавати розлогі тлумачні коментарі до книг Святого Письма. Текстуальне обличчя Біблії в «Повісті временних літ» здебільшого проявляється на рівні цитат, ремінісценцій, алюзій та парафраз із книг Буття, Вихід, Левит, Книги царів, Приказок Соломона, Еклезіяста, Даниїла, Ісаї й інших пророків, а також із Євангеліїв, апостольських послань, Одкровення Іоана Богослова.

Новий етап у розвитку біблійної герменевтики в українській літературі припадає на злам XVI–XVII століть, тобто на час напружених полемічних змагань між Східною та Західною Церквами щодо основних теологічних проблем: про сходження Святого Духа; про форму причастя; про розуміння неба й пекла та існування чистилища; про верховенство Папи Римського тощо. У полемічних творах будь-якого спрямування українські богослови вдавалися до тлумачення Святого Письма як до найпереконливішого аргумента на власну користь.

У структурі біблійної герменевтики українські письменники-полемісти з православного, католицького та унійного таборів надавали перевагу ноєматиці та евристиці, виявляючи особливе ставлення до мови як до знакової системи з огляду на те, що в ході тлумачення Біблії не досить було використати мовний знак як назву речі – за його допомогою слід було ще й передати віднайдений у Святому Письмі *sensus plenior*.

Це засвідчує вже перший у тогочасній православній полемічній традиції трактат «Ключ Царства Небесного» Герасима Смотрицького. Раціоналізація особливого трансцендентного знання, здобутого шляхом переживання досвіду умної, сердечної молитви, що виникла всередині містичної традиції ісихазму й засвоїлася релігійною традицією православної Церкви, передбачала досвід переживання екзегетом таємниці єднання з Богом. Від рівня сходження до Бога залежав процес розуміння й тлумачення Біблії. Такий спосіб засвоєння основних догм Святого Письма передбачає модель «інтерпретація інтерпретації», в якій екзегеза виконує роль передавання сенсу безпосередньо в поняттях.

Так само й для Йова Заліза найважливішою проблемою біблійної герменевтики було не розрізнення сенсів чи їхніх напашарувань, а розмежування екзегези та інтерпретації в межах взаємовпливів віри та розуму, які, зрештою, є невіддільними одне від одного. Біблійна герменевтика Йова Заліза сформувала уявлення, що таїнство Ісуса Христа становить ключ до тлумачення не лише Нового, а й Старого Заповітів. Він намагався віднайти духовний смисл проявлення Месії в найдрібніших деталях біблійних текстів, щоб якнайбільше наблизитися до осягнення абсолютної істини й відшукати в собі внутрішню людину. Неважко помітити і в цих уявленнях сліди впливу вчення ісихастів. Загалом, православні полемісти засновували процес екзегези Біблії на ґрунті методу одномиттєвого інтуїтивного осягання Бога «внутрішнім», духовним розумом у процесі самозаглиблення і самопізнання. Вважаючи стрижнем у сфері пізнання Бога внутрішнє почуття, яке виникає під час вдумливого читання Святого Письма, доводити існування Бога за допомогою зовнішнього тілесного розуму, тобто застосовувати методи раціоналістичної схоластики, вони вважали недоцільним.

Нарешті, завершальним етапом розвитку біблійної герменевтики в давній українській літературі стала епоха бароко, що поєднала в собі традиції середньовіччя та надбання Ренесансу. Панівною моделлю тлумачення Біблії за цієї доби стала запозичена в західній католицькій традиції чотирисенсова метода герменевтики, що була панівною у всій Європі від часу Тридентського собору. Вона полягала в розрізненні буквального, відкритого, зрозумілого сенсу Святого Письма, й «темного», закритого, таємного, який, у свою чергу, розподілявся на три форми: 1) алегоричну, 2) моральну й 3) анагогічну. Плідність і можливості цієї методи

яскраво засвідчує творчість Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іоана Максимовича та інших. Так, Дмитро Туптало вважав, що буквальний сенс передбачає пряме прочитання Біблії, алегоричний – розкриває поняття, що в них людина повинна вірити, аналогічний – утілює сподівання людей на потойбічне життя, а моральний – викладає закони, якими людина повинна керуватися в земному житті.

Тим часом біблійна герменевтика Феофана Прокоповича відзначається тим, що він, услід за протестантськими богословами, надавав перевагу буквальній екзегезі з огляду на те, що Святе Письмо само себе тлумачить. Натомість інший вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода був прихильником суцільної алегорези Біблії. Намагаючись дошукатися істини у Святому Письмі, Сковорода пробує накладати на біблійні алегорії свої власні алегоричні конструкції, створюючи тим самим мовно-кодову систему, де «текст-код є саме текстом».

Отже, біблійна герменевтика, занесена з перекладними жанрами ще в старокіївську літературу, пройшла тривалий шлях становлення в давній українській традиції – від дометодологічного періоду практичної екзегези XI–XII століть до інтенсивного розвитку з глибоким теоретичним підґрунтям за часів українського бароко.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях:

Монографія

1. Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі : монографія. Харків : Майдан, 2018. 392 с.

Рецензії: Білоус П. Рецензія на монографію Наталії Левченко «Біблійна герменевтика в давній українській літературі». Харків : Майдан, 2018. 392 с. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Філологія. 2018. Вип. 78 (2). С. 189 – 191.

Васьків М. Перша велика праця з біблійної герменевтики в українській літературі XI–XVIII століть (рецензія на монографію : Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі. Харків : Майдан, 2018. 392 с.) // Синопис : текст, контекст, медіа. 2018. № 2(22). С. 66–67.

Набитович І. Концепція функціонування біблійного герменевтичного дискурсу (Наталія Левченко. Біблійна герменевтика в давній українській літературі. Харків : Майдан, 2018. 392 с.) // Spheres of Culture / Ed. By I. Nabytovych. Lublin. 2018. Volume 17. С.

Основні публікації у фахових виданнях

2. Алексеєнко Н. “Кольцо” як прообраз світу в екзегетичній системі Григорія Сковороди // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Літературознавство. Харків, 2002. Вип. 2 (31). С. 3–5.
3. Левченко Н. Александрійська традиція в екзегетичній практиці Г. Сковороди // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Літературознавство. Харків, 2004. Вип. 1 (37). С. 28–31.
4. Левченко Н. М. Іманентна поезія Т. Шевченка парадоксальна інтерпретація образу Бога // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Літературознавство. Харків, 2004. Вип. 3 (39). Ч. 1. С. 14–19.
5. Левченко Н. Компроміс науки і релігії в екзегетичній практиці Теофана Прокоповича //

- Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Серія: Літературознавство. Харків, 2004. Вип. 4 (40). Ч. 3. С. 3–7.
6. Левченко Н. Бог у світоглядному просторі Т. Шевченка: парадокси трансформації // Вивчаємо українську мову та літературу: Науково-методичний журнал. 2005. № 5 (45). С. 5–7.
 7. Левченко Н. Пошуки рецесивної моделі світу в тексті Святого Письма як домінуючий концепт творчості Григорія Сковороди // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб.наукових праць. Вип. 21. Ч. 1: Аспекти духовності української літератури / Редкол.: А.В. Козлов (відп. Ред.) та ін. К., 2005. С.198–205.
 8. Левченко Н. Екзегеза Святого Письма в прозі Іоанікія Галятовського // Наукові записки. Вип. 61. Серія: Філологічні науки (літературознавство). Кіровоград, 2005. С. 162–168.
 9. Левченко Н. Рецепція західної чотириденної моделі інтерпретації Біблії у структурі української барокової прози // Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 10. Літературознавство. Горлівка, 2006. С. 81–90.
 10. Левченко Н. Духовність автора української прози періоду бароко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наукових праць. Вип. 24. Ч. 1 / Редкол.: А.В. Козлов (відп. Ред.) та ін. К., 2006. С. 208–220.
 11. Левченко Н. Християнська модель світу в «Малоросійських повістях» Григорія Квітки-Основ'яненка // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Вип. 49. Серія: Філологія. № 745. Харків, 2007. С. 150–153.
 12. Левченко Н. Старозавітна префігурація Новозавітної історії в бароковій екзегетиці // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб.наукових праць. Вип. 28. Ч. 1 / Редкол.: А.В.Козлов (відп. Ред.) та ін. К., 2007. С. 177–185.
 13. Левченко Н. Творчість Григорія Сковороди в рецепції Юрія Шевельова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Вип. 57. Серія: Філологія. № 854. Харків, 2007. С. 13–19.
 14. Левченко Н. Ієрархія біблійних образів у екзегетичній практиці Григорія Сковороди // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. Зб. Наук.ст. / Відп. ред. В.А. Зарва. Київ: Освіта України, 2008. Вип. ХІХ: Лінгвістика і літературознавство. С. 472–477.
 15. Левченко Н. Художня модель сакральної антропології в літературі українського бароко // Питання літературознавства: науковий збірник / Гол. ред. О.В. Червінська. Чернівці, 2010. Вип. 80. С. 107–115.
 16. Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українсько-литовській літературі // Студії з україністики. Випуск ХІІІ. Київ, 2013. С. 265–284.
 17. Левченко Н. Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Серія «Філологія». Харків, 2016. Вип. 74. С. 32–35.

Основні закордонні публікації

18. Левченко Н. Библийская герменевтика – доминирующий элемент художественной модели проповедей Иоанникия Галятовского // *Meninis tekstas: Suvokimas. Analize. Interpretacija*. Vilnius, 2006. С. 177–183.
19. Левченко Н. Проблема автора в украинской прозе периода барокко // Автор как проблема теоретической и исторической поэтики: сб. научн. ст.: в 2 ч. / отв. ред. Т.Е.Автухович. Минск, 2007. Ч. 1. С.186–193.
20. Левченко Н. Sensus plenior як сакральна парадигма біблійної герменевтики в українській бароковій прозі // *Sacrum і Біблія в українській літературі* / За ред. І. Набитовича. Lublin,

2008. С.123–135.
21. Левченко Н. Рецепція Біблії в дихотомічній сенсовій вертикалі вербальних знаків алегоризуючої свідомості Бароко: Григорій Сковорода // *Sacrum і Біблія в українській літературі* / За ред. І. Набитовича. Lublin, 2008. С. 387–399.
 22. Левченко Н. Архетип фігури, знаку, символу в прозі Г.Сковороди // *Ze studiów nad literaturami i językami wschodniosłowiańskimi*. Zielona Góra, 2008. С. 9–19.
 23. Levchenko N. The Bible hermeneutics – Central element of model or of Art of the Ukrainian Baroque // *Contemporary Issues of Literary Criticism: 2-nd International Symposium*. Tbilisi, 2008. P. 118–119.
 24. Левченко Н. Библейская герменевтика – доминирующий элемент художественной модели проповедей украинского барокко // *Contemporary Issues of Literary Criticism: 2-nd International Symposium*. Tbilisi, 2008. P. 116–118.
 25. Левченко Н. Библейская герменевтика – доминирующий элемент художественной модели проповедей украинского барокко // *Contemporary Issues of Literary Criticism: 2-nd International Symposium*. – Tbilisi, 2008. Volum I. – P. 399 – 420.
 26. Левченко Н. Сакральна символіка образу каменю в системі біблійної герменевтики на терені давньої української літератури // *Ukrainistika: minulost, pritomnost, budoucnost. Sbornik vedeckych prací*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. S. 414–429.
 27. Левченко Н. Екстраполяційні тенденції Старого та Нового Заповітів у прозі Іоаннікія Галятовського, [w] *Studia Ingardeniana* / Red. I. Nabytowycz, T.Hundorowa, M.Óldakowska-Kuflowa, Tom 1, s. 161-167, [TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych Oddział PAN w Lublinie vol. IV, Lublin 2009].
 28. Левченко Н. Біблійні коди в давніх українсько-литовських літературних зв'язках // *Kalbotura 54 (2): Lietuviai ir slavai: kalbų ir kultūrų sąveika istorijoje ir dabartyje*. Vilnius, 2009. S. 238–249.
 29. Левченко Н. Феноменологічна екзегеза імені Бога в українських барокових текстах [w] *Studia Ingardeniana* / Red. I. Nabytowycz, T.Hundorowa, M.Óldakowska-Kuflowa, Tom 1, s. 138–148, [TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych Oddział PAN w Lublinie vol. VI, Lublin 2011].
 30. Левченко Н. Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів ред. проф. Леонід Ушкалов // *Roczniki humanistyczne: Slowianoznawstwo*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2011. Tom LIX. Zeszyt 7. S. 228–237.
 31. Левченко Н. Вплив ісихазського вчення на біблійну герменевтику української барокової прози // *Spheres of culture. Volume II*. Lublin: Maria Curie-Sklodowska University in Lublin Faculty of Humanities Branch of Ukrainian Studies, 2012. S. 50– 61.
 32. Левченко Н. Біблійна герменевтика як структурна домінанта поезики творів Данила Туптала // *Spheres of culture. – Volume III. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska University in Lublin Faculty of Humanities Branch of Ukrainian Studies, 2012. S. 89– 96.*

Додаткові публікації

1. Алексеєнко Н. Творчість Іоаннікія Галятовського: чотири модуси сприйняття біблійного тексту // *Від бароко до постмодернізму: Збірник праць* / За ред. Л. Ушкалова. Харків, 2002. С.12–24. [Спеціальний додаток до часопису «Слобожанщина»].
2. Левченко Н. Образ Бога в екзегетичній практиці Григорія Сковороди // *Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського державного педагогічного університету Ім. Г. С. Сковороди]* / За ред. доктора філології,

- професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2003. Том II. С. 74–81. [Спеціальний додаток до часопису «Слобожанщина»].
3. Алексеєнко Н. Біблійний текст у концепції Іоанікія Галятовського // Літературознавство. Матеріали V Міжнародного конгресу українців. Доповіді, Чернівці: Рута, 2003. Кн. 1. С. 232–237.
 4. Левченко Н. Парадокси авторської інтерпретації образу Бога: поезія Шевченка// Тарас Шевченко і народна культура: Зб. пр. міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф.: Черкаси, 20–22 квіт. 2004 р.: У 2 кн. / Редкол.: Смілянська В.Л. (відп. ред.) та ін. Черкаси: Брама-Україна, 2004. Кн.2. С.21–26.
 5. Левченко Н. Біблійні ландшафти в українській літературі // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2005. Том III. С. 71–82.
 6. Левченко Н. Інтерсеміотичний аспект біблійної герменевтики у фазі її становлення // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2006. Том IV. С. 83–98.
 7. Левченко Н. Авторська модифікація моделі барокової префігурації в екзегетичній практиці Григорія Сковороди // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2007. Том V. С. 119–136.
 8. Левченко Н. Людина як універсальний символ життя у системі біблійної герменевтики Григорія Сковороди // Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність (матеріали Переяслав-Хмельницьких 10–11–12-х Сковородинівських читань) / Відпов.ред. проф. М.П. Корпанюк. Тернопіль. 2007. С. 249–254.
 9. Левченко Н. Архетип фігури, знаку, символу в прозі Г.Сковороди// Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність (матеріали Переяслав-Хмельницьких 10–11–12-х Сковородинівських читань) / Відпов.ред. проф. М.П. Корпанюк. Тернопіль. 2007. С. 254–265.
 10. Левченко Н. Біблійна герменевтика у творах Дмитра Туптала // Дмитро Туптало у світі українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. Вип. 1]. Львів: Артос-Апріорі. С. 87–96.
 11. Левченко Н. Семасіологія образу Бога в екзегетичній практиці Іоаннікія Галятовського // Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика. Збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С.В. Ломакович / За заг. ред. В.М.Терещенка та П.Б. Ткач. Харків, 2008. С. 430–447.
 12. Левченко Н. Модифікація образу Каїна у творчості Івана Франка // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2008. Том VI. С. 55–66.
 13. Левченко Н. Авторська інтерпретація образу Каїна у поемі Івана Франка «Смерть Каїна» // Іван Франко: дух, наука, думка, воля [Текст]: матеріали Міжнарод. наук. конгресу, присвяч. 150-річчю від дня народження І. Франка, м. Львів, 27. Т. 1. / М-во освіти і науки

- України, Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Л.: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 1160 с. С. 692–700.
14. Левченко Н. Теофанічна символіка каменю в екзегетичних текстах українського бароко // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2010. Том VII. С. 44–64.
 15. Левченко Н. Харківська сквородіана // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2011. Том VIII. С. 85–117.
 16. Левченко Н. Приклад елітарної науки в Україні [Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів/ За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків: Майдан, 2010. – 1400 с.] // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2011. Том VIII. С. 115–117.
 17. Левченко Н. Семантика образу триєдиного Бога у творчості Іоанікія Галятовського // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2012. Том IX. С. 69–89.
 18. Левченко Н. Сакральна антропологія в біблійній герменевтиці Григорія Сковороди // Григорій Сковорода у світлі філології, філософії та богослов'я: матеріали XX Харківських міжнародних Сковородинівських читань, присвячених 290-річчю з дня народження Г.С.Сковороди(27 – 29 вересня 2012 року). Сковородинівка-Харків: Видавець Савчук О.О., 2013. 408 с., 8 іл. С. 90–98.
 19. Левченко Н. Символ Христа в ієрархії біблійних символів Григорія Сковороди // Ветроград української духовності: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої всебічному осмисленню постаті Г. С. Сковороди (ОКЗ «НЛММ Г. С. Сковороди, 18 травня, 2013 року). Харків: Майдан, 2013. 170 с. С. 90– 95.
 20. Левченко Н. Екзегетична практика Григорія Сковороди в рецепції Юрія Шевельова // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2013. Том X. С. 74–84.
 21. Левченко Н. Джерельне підґрунтя алегоричного тлумачення Біблії у творчості Г. Сковороди // Філософія і богослов'я: на шляху діалогу: матеріали XXI Харківських міжнародних сквородинівських читань, приурочених до 1025-річчя Хрещення Русі (ОКЗ «НЛММ Г. С. Сковороди» 26-27 вересня 2013 року). Сковородинівка– Харків: Майдан, 2014. С. 141–152.
 22. Левченко Н. Мистецтво тлумачення Біблії в творчості Нестора печерського // Преподобний Нестор Печерський в історії української культури: Збірник статей. Харків: Акта, 2014. С. 53–65.
 23. Левченко Н. Мистецтво тлумачення Біблії в творчості Нестора печерського // Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2014. Том XI. С. 84– 97.
 24. Левченко Н. Переклад, розуміння й тлумачення святого Письма як аспекти

- дометодологічного періоду біблійної герменевтики в давній українській літературі // Збірник на пошану професора Володимира Антофійчука / Редактор І. Набитович. Чернівці–Дрогобич: Посвіт, 2015. С. 152–169.
25. Левченко Н. Підвалини біблійної герменевтики в старокиївській перекладній літературі// Від Бароко до пост модерну: Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] / За ред. доктора філології, професора Леоніда Ушкалова. Харків, 2015. Том XII. С. 35–55.
26. Левченко Н. Герменевтика Біблії як структурний елемент поезики творів Івана Максимовича // Мандруючи світами і віками. Збірник на пошану Юрія Пелешенка/ Редактор І. Набитович. Київ-Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 221–227.
27. Левченко Н. Борисо-Глібський сюжет у матриці біблійної герменевтики давньої української літератури // Святі Борис і Гліб у національній культурі та суспільній думці: Досвід 1000-річної присутності в українській історії: збірник наукових статей / Ред. Н. Борсукова. Харків, 2016. С. 17–30.
28. Левченко Н. Сковородіана Леоніда Ушкалова (Замість передмови) // Ліствиця Якова: збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття / Упорядник Н. Левченко; науковий редактор Р. Мельників. Харків: Майдан, 2016. 490 с. С. 7–17.
29. Левченко Н. Вибрана бібліографія доктора філологічних наук, професора Леоніда Ушкалова // Ліствиця Якова: збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття / Упорядник Н. Левченко; науковий редактор Р. Мельників. Харків: Майдан, 2016. С. 17–39.
30. Левченко Н. Натуроморфні Теофанічні образи в екзегетичній практиці давніх українських письменників // Ліствиця Якова: збірник статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття / Упорядник Н. Левченко; науковий редактор Р. Мельників. Харків: Майдан, 2016. С. 205–225.

АНОТАЦІЯ

Левченко Н. М. Біблійна герменевтика в давній українській літературі. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Київ, 2018.

Вперше у вітчизняній медієвістиці здійснена спроба комплексного вивчення місця й ролі біблійної герменевтики у творах давньої української літератури X – XVIII століть. У чотирьох розділах розглянуто наступні питання: проаналізовано біблійну герменевтику як об'єкт історико-літературних студій, простежено шлях становлення і розвитку біблійної герменевтики як науки, встановлено рівень вивчення біблійної герменевтики в українському літературознавстві, простежено шляхи запозичення та етапи розвитку біблійної герменевтики в українській перекладній та оригінальній літературі старокиївської доби.

Біблійну герменевтику в полемічній та бароковій літературі представлено як синтез східної та західної герменевтичних шкіл з урахуванням засад античної та юдейської риторики, проаналізовано рецепцію західної чотирисенсової біблійної герменевтики українською полемічною літературою на прикладі творчості представників контрверсійних конфесій

Мелетія Смотрицького та Іова Заліза з боку православ'я та Петра Скарги та Іпатія Потій з боку католицтва.

Було проаналізовано ієрофанію біблійного образу каменю в українській бароковій літературі за принципом герменевтичного кола, вивчено способи застосування чотирисенсової методи біблійної герменевтики у творах Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Василя Суразького та рівня впливу на неї ісихазму.

Було розглянуто твори Феофана Прокоповича як приклад буквальної екзегези і його ухилення від традиційної в українській бароковій літературі чотирисенсової біблійної герменевтики під впливом протестантизму.

Як альтернатива буквализму Феофана Прокоповича в дослідженні вивчається алегорична екзегеза Григорія Сковороди.

Ключові слова: біблійна герменевтика, екзегеза Біблії, ноєматика, евристика, знак, ісихазм, буквальний сенс, алегоричний сенс, моральний сенс, аналогічний сенс.

АННОТАЦІЯ

Левченко Н. М. Библиейская герменевтика в древней украинской литературе. – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 - украинская литература. - Институт литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины. Киев, 2018.

Впервые в отечественной медиевистике осуществлена попытка комплексного изучения места и роли библиейской герменевтики в произведениях древней украинской литературы X–XVIII веков. В четырех разделах рассмотрены следующие вопросы: проанализирована библиейская герменевтика как объект историко-литературных исследований, выяснен путь становления и развития библиейской герменевтики как науки, установлен уровень изучения библиейской герменевтики в украинском литературоведении, прослежены пути заимствования и этапы развития библиейской герменевтики в украинской переводной и оригинальной литературе старокиевских времен.

Библиейскую герменевтику в полемической и барочной литературе представлено как синтез восточной и западной герменевтических школ с учетом принципов античной и иудейской риторики, проанализировано рецепцию западной четырехсмысловой библиейской герменевтики украинской полемической литературой на примере творчества представителей противоборствующих конфессий Мелетия Смотрицкого и Иова Железа со стороны православия и Петра Скарги и Ипатия Потия со стороны католичества.

Были проанализированы иерофания библиейского образа камня в украинской барочной литературе по принципу герменевтического круга, изучено способы применения четырехсмысловой методики библиейской герменевтики в произведениях Стефана Яворского, Дмитрия Туптало, Иоанна Максимовича, Василия Суражского и уровня воздействия на нее исихазма.

Были рассмотрены произведения Феофана Прокоповича в качестве примера буквальной экзегезы и его уклонения от традиционной в украинской барочной литературе четырехсмысловой библиейской герменевтики под влиянием протестантизма.

В качестве альтернативы буквализма Феофана Прокоповича в исследовании изучается аллегорическая экзегеза Григория Сковороды.

Ключевые слова: библейская герменевтика, экзегеза Библии, номатика, эвристика, знак, исихазм, буквальный смысл, аллегорический смысл, нравственный смысл, анагогический смысл.

SUMMARY

Levchenko N. M. Biblical hermeneutics in ancient Ukrainian literature. – Monography.

Thesis for a Doctor of Philology degree majoring in Ukrainian Literature. – Т.Н. Шевченко Institute of Literature NAS of Ukraine. Kyiv, 2018.

For the first time in the Ukrainian medieval studies an attempt was made to comprehensively study the place and role of biblical hermeneutics in the works of ancient Ukrainian literature of the 11th - 18th centuries.

The issues of the formation, development and functioning of biblical hermeneutics in ancient Ukrainian literature are considered in four sections of the paper.

Biblical hermeneutics is analyzed as the object of historical and literary studies. The paper studies the formation and development of biblical hermeneutics as a science. The level of study of biblical hermeneutics in Ukrainian literary studies has been established.

The ways of borrowing and stages of the development of biblical hermeneutics in the Ukrainian translation and original literature of the Old Testament period are explored. The first translations of the Bible are described as the first stages of the development of its exegesis. The works of translated Old Kyiv literature are outlined through the prism of biblical hermeneutics. Their influence on the further development of the original Old Kiev literature is investigated. The paper defines that two main methods of biblical hermeneutics, literary and allegorical, formed in the first theological schools, were brought to Kyiv Rus along with translated literature. First of all, the author connects this process with patristics, where the theologians, on the one hand, outlined the literal method of exegesis (Antiochian school), on the other hand, with allegorical interpretation of Scripture (Alexandrian school), and on the third hand, the synthesis of two opposing exegetical methods (the Cappadocia school), within which the literal sense of reading the Bible was allowed, as well as a symbolic meaning when it was about biblical parables, riddles, dark places, etc.; with translated tales and novels, where the interpretation of the Bible vanished in the form of allusions, paraphrases and allegorical figures.

The study shows that the absence of the full text of the Bible was offset by appeals to the Church Translation, Patristics, Apocrypha, and other works of Christian-religious content of Byzantine and Old Bulgarian origin. Associated with almost equal rights with the Bible, such a variety of works had a lingering influence not only on the formation of methods for the interpretation of the Scriptures, but also on the nature of the knowledge of the world and existence in the original works of the Old Testament period. On the example of the Biblical exegesis in the works of Ilarion, Kyrylo Turivskyi, Luka Zhydiata, Teodosii Pecherskyi and Nestor, parallels were made between understanding and interpretation in hermeneutics and between speech and revelation - in rhetoric at the level of the same interference. The elements of biblical exegesis in the structure of the chronicle genre and original hagiographic works are identified. It is noted that as the practical need for the interpretation of canonical texts of sacred significance emerged, rules and principles of interpretation of texts were developed and opened: polysemy of the word, contextual analysis, analogy, the principle of precise and detailed definition of the use of the word, etc.

The results of the study suggest that the use of Biblical hermeneutics in the original genres of ancient Kyiv literature is the first stage of its development even in the absence of its scientific and theoretical basis in the ancient Ukrainian literature of the 11th-13th centuries.

Biblical hermeneutics in polemical and baroque literature is presented as a synthesis of eastern and western hermeneutic schools, taking into account the basics of ancient and Jewish rhetoric; the reception of Western four-part biblical hermeneutics with Ukrainian polemical literature is analyzed on the example of creativity of the representatives of controversial confessions by Meletii Smotrytskyi and Iov Zaliza from the side of Orthodoxy, Petro Skarha and Ipatii Potii by Catholicism.

The study revealed that in the structure of biblical hermeneutics, Ukrainian writers-polemists from the Orthodox, Catholic and unicameral churches favoured noematics and heuristics, showing a special attitude to language as a sign system, given that during the interpretation of the Bible it was not enough to use the linguistic sign as the name of a thing. With its help it was also necessary to transmit the *sensus plenior* discovered in Scripture.

This study demonstrates that the final stage of the development of biblical hermeneutics in the ancient Ukrainian literature was the Baroque era, which united in itself the traditions of the Middle Ages and the Renaissance

The characterization of the biblical image of a stone in the Ukrainian Baroque literature on the principle of the hermeneutic circle has been analyzed. The study demonstrates the ways of applying the four-dimensional method of biblical hermeneutics, which consists in the distinction between the literal, open, clear meaning of the Holy Scripture, and the "dark", closed, secret one, which, in turn, is divided into three forms: 1) allegorical, 2) moral, and 3) similar in the works of Stefan Yavorskyi, Dmytro Tuptal, Ivan Maksymovych, Vasyl Surazkyi, and the level of hysychasm influence on it.

The works of Feofan Prokopovych are considered as an example of literal exegesis under the influence of Protestantism.

As an alternative to the literalism of Feofan Prokopovych, the study examines the allegorical exegesis of Hryhorii Skovoroda.

Key words: biblical hermeneutics, exegesis of the Bible, noematics, heuristics, sign, isichasm, literal meaning, allegorical meaning, moral meaning, anagogical meaning.